BİZANS SİYASAL DÜŞÜNCESİ

G. L. SEIDLER

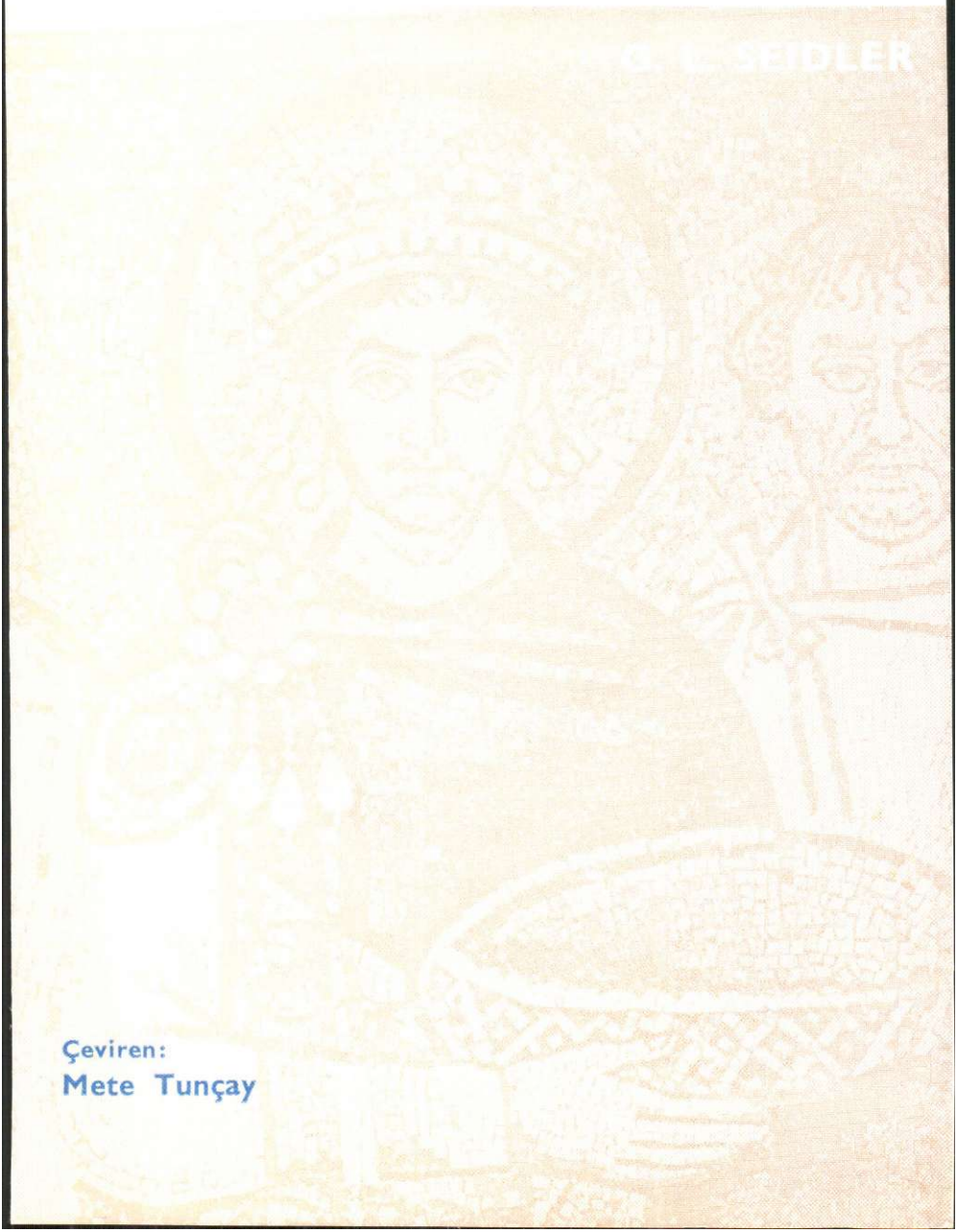

Çeviren:
Mete Tunçay

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SİYASAL BİLGİLER FAKÜLTESİ YAYINLARI NO. 451

G. L. SEIDLER

BİZANS SİYASAL DÜŞÜNCESİ

Çeviren:
Mete Tunçay

Kapak Düzeni : Tülin Akşin

Ravenna(İtalya)'daki San Vitale Kilisesi duvarında İmparator, karısı ve maiyyet erkânını gösteren büyük mozayık tablodan İustinianos'un bulunduğu bölüm.

Grzegorz Leopold Seidler, "Byzantine Political Thought," *Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska* Lublin, Polonia, vol. VII, 5 (1960), Sectio G, s. 157–217'den

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . ANKARA - 1980

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
I. Bizans İmparatorluğu'nun Roma'dan Ayrılışı ..	1
II. Resmî Öğreti	16
III. Pleb Hareketi ve İdeolojisi	34
IV. Aydınlar Arasında ve Manastırlarda Kuşkuculuk	47
V. Manesçi Karamsarlık	67
VI. Manesçiliğin Devrimci Devamı	78

BİZANS SİYASAL DÜŞÜNCESİ

I. Bizans İmparatorluğu'nun Roma'dan Ayrılışı

Üçüncü yüzyıldan başlayarak, barbarlar durmadan Ron ve Ren çizgisine saldırıyor, bu sınırı geçiyorlardı. Roma İmparatorluğu'nun batı kesimleri, uzun yıllar boyunca bir savaş alanı oldu ve sonunda, saldırıcılara boyun eğdi. Tuna eyaletlerinden Gotlar, Hunlar, Lombardlar geçti; Galya'yı, İspanya'yı, Kuzey Afrika'yı sırayla Vizigotlar, Suevler, Vandallar, Franklar, Burgundialılar, Alamanlar aldılar; en sonunda Roma'yı da Cermen boyları ele geçirdi.

Savaş, yöneticilerin çaresizliği, veba, yoksulluk, yasasızlık, şiddet – bütün bunlar, olağan yaşamı bozuyordu. Roma, İmparatorluk için ekonomik önemlerinden ötürü, Doğu eyaletleriyle gitgide daha çok ilgilenmeye başladı. Devletin yeniden düzenlenmesi gereği, kaçınılmaz oldu. Diocletianus, devletin savunulmasını düzenlemek ve kamu yetkesini güçlendirmek için, İmparatorluğu bağımsız yöneticileri olan dört geniş bölgeye ayırdı. Kendisi de, Doğu eyaletlerini gözetimi altında bulundurmak için Nicomedia'ya (İzmit) yerleşti. Bölgelere ayırmanın ardından, merkezî gücün yeniden örgütlenmesine girişildi; eski Cumhuriyetçi makamların yerine, İmparatora bağlı daha etkin bir yönetim mekanizması kuruldu.

Orduda da değişiklikler yapıldı; kuvvetler bir savaş alanından kolaylıkla bir başkasına aktarılan seyyar birlikleri

(*comitatenses*) ve savunma amaçlarıyla sınır boylarına yerleştirilen köylü-asker birliklerine (*limitanei*) bölündü. Diocletianus'un ekonomik yaşamı yeniden düzenleme girişimleriyse başarısız oldu; narh fermanları enflasyon dalgasını durduramadı, İmparator paraya eski güveni sağlayamadı, öyle ki Mısır'da Ptolemaioslar zamanından kalma eski sikkeler, İmparatorluğun paralarına yeğ tutuluyordu.

Büyük tarihî şehrin (Roma'nın) terkedilmesi ve İmparatorluk başkentinin 1.500 km. doğuya aktarılması, ne bir rastlantıydı ne de İmparatorun gelgeç keyfinin bir sonucu – siyasal durum bunu gerektiriyordu.[1] Roma'nın Doğu eyaletlerine çok uzak oluşu, gerek orduların kaydırılmasını gerekse Mısır ve Karadeniz eyaletlerinden başkente buğday getirilmesini karmaşık bir duruma sokuyordu. İmparatorların burada, Roma tapınaklarından uzakta, Hıristiyanlığı devlet dini ilân etmeleri de daha kolaydı. 392 yılında İmparator Gratianus'un *Pontifex Maximus* (baş rahip) olmayı reddetmesiyle pagan sunuları yasaklandı. İmparatorların mutlak erkin tanrısal kökeni hakkında başvurdukları, Roma Cumhuriyeti'nin geleneklerine çok yabancı fikirler Doğu halkınca daha çabuk anlaşılıyor ve benimseniyordu.[2] Böylelikle, Roma dünyanın başkenti, *caput mundi* olmaktan çıktı.

Diocletianus'un başkenti Doğuda olan bölünmüş bir İmparatorluk kavramını, Konstantinos ve ardılları sür-

[1] F. Lot'un (*La fin du monde antique et le début du moyen âge*, Paris 1927, s. 43-44'te), başkentin Bizans'a aktarılmasını, "despot"un dinsel bağnazlıktan doğan bir "kapris"i saymasına katılmak olanaksızdır.

[2] R. Guerdan (*Vie, grandeurs et misères de Byzance*, Paris 1954, s. 17 vd.'nda), İncillerin Bizans devletinin temeli olduğunu savunacak kadar ileri gitmektedir. Yazara göre, Doğu İmparatorları kendilerini İsa'nın vekilleri saymışlar; bu, bir yandan özel bir tören düzenini, bir yandan da imparatorların Mesih'in Ruhu'nun bedence kişileşmişleri olduğu yolunda bir inancı içermiştir. Onca, İmparatorların tiyatrovârî ve gayrı tabiî davranışları, bu inancın bir sonucudur (s. 4).

dürmüşlerdir. Dördüncü yüzyıl boyunca İmparatorluğun Batı ve Doğu eyaletleri yalnızca 25 yıl için tek bir bütün oluşturmuşlardır.

Konstantinos, ötedenberi stratejik ve ekonomik konumuyla önemli bir yer olan Byzantium'da 26 Kasım 326 günü yeni bir başkent kurdu – dört yıl sonra, buraya Konstantinos'un Yeni Roması diyecekti. İmparator, İmparatorluğun yüreğini Doğuya, kıtaları ve denizleri bölen sınırın yakınına yerleştirmişti. Bizans, Tuna vadisinden Fırat kıyılarına giden yolların, yani Avrupa kıt'asını Hint okyanusuyla birleştiren güzergâhın merkeziydi.

Bizans filosu Karadenize ve Akdeniz havzasına kolaylıkla erişebiliyor, Bizans'tan bütün yönlere, Balkan yarımadasına, Tuna vadisine, Adriyatik ve Karadeniz kıyılarına, Anadolu'ya, Kafkasların ötesine, Yukarı Mezopotamya'ya, Kuzey Suriye'ye yollar gidiyordu. İmparatorluğun artık bir deniz başkenti vardı; Prokopius'a göre, "deniz, şehri bir taç gibi sarar, öyle ki kalan kara parçası yalnızca tacı kapamağa yarar". (*De Aedificiis* I, 5, 10). Fakat, Bizans karadan da korunmuştu; çünkü daha Konstantinos zamanında tahkimat yapımına başlanmış ve yüz küsur yıl sonra, Anastasios'un hükümdarlığı (491–518) sırasında, şehir denizden denize surlarla çevrilmişti.

Kara ve deniz yollarının burada kesişmesi, yayılma zamanlarında Bizans için bir güç kaynağıydı, ama bir zayıflık nedeniydi de. Orduların bir yerden bir yere kaydırılmasını sağlayan aynı yollar, düşmanları da zengin bir şehire kolayca getiriyordu. Her yöne uzanan yollardan ordular, tüccarlar, mallar geliyordu. Yanları sıra da Hellenik ve Doğulu fikirler. Burada Roma'nın büyük gelenekleri Hıristiyan mistiğiyle karıştı ve yeni bir kültür oluşturdu. Kendi haline bırakılmış Roma'nın tersine, Konstantinopolis canlılık dolu olarak büyüdü ve gelişti. Altıncı yüzyıl-

da, hepsi de kendilerine Romalı diyen bir milyonluk bir nüfus çok dilli kabilelerden meydana geliyordu. Bunlar, Ermeniler, Süryaniler, Mısırlılar, Yahudiler, Trakyalılar, Slavlar, Cermenler ve elbette, şehre esas rengini veren Yunanlılardı. Roma'da olduğu gibi, şehirde yaşayanlar için dışarıdan buğday getirilmesi gerekiyordu — yaşamaları, başlıca Mısır'dan düzenli bir ithalât yapılmasına bağlıydı. Mısır'dan *embole* denilen yıllık buğday ithali 8 milyon artab ya da yaklaşık 11 milyon kile tutuyor, bunun değeriyse 80.000 altına varıyordu.[3]

Doğu ile Batı arasındaki bölünme gitgide derinleşti; tekbiçimli, evrensel bir İmparatorluk yaratma yolundaki her türlü çabayı felce uğratan ekonomik, toplumsal, siyasal ve ideolojik ayrılıklar bunu belirtmekteydi. İustinianos'un kendisi, eski İmparatorluğu yeniden birleştirme girişiminin başarısızlığına tanık oldu. Ağır kayıplar verdikten sonra, İustinianos'un orduları 536–546 yılları arasında İtalya'yı işgal ettiler, 536'da Roma'yı da almışlardı. Fakat bu girişim, daha sonra girişilen daha başkaları gibi, semeresiz kaldı. Köle ekonomisinin yıkılması hem Doğuyu hem Batıyı etkilemiş ve bunun sonucunda eski siyasal ve toplumsal yapı ortadan kalkmış olmakla birlikte, yine de İmparatorluğun her iki bölümü ayrı bir biçime bürünmüştü.[4]

[3] Buğday sevkiyatının tarihlerine kesinlikle uyulurdu; her yıl 10 Eylülden önce buğday İskenderiye'ye getirilmiş olur, oradan da Bizans'a gemilerle gönderilirdi. İskenderiye'den Bizans'a yılda iki üç kere sevkiyat yapılmaktaydı.

[4] Z.V. Udaltsova, *Vizantiyskiy Vremennik*, II (27) 1949, s. 342–43'de "Batı İmparatorluğuna oranla Bizans'ın sürekliliğinin en önemli nedeni, çok gelişkin ekonomisiydi" demektedir. "Batıda ekonomik gerilemenin yoğunlaştığı ve Batı İmparatorluğunun çöküşüne varan bir iç savaş tutuştuğu sırada, Bizans'ta üretim ve ticaret son derecede gelişmişti. Zengin şehirlerin varlığı, imparatorların ellerine merkezî erki güçlendirecek ve imparatorluğun askerî kuvvetini arttıracak maddî araçlar veriyor, böylelikle de, köle devrimini bastırmayı ve barbarların saldırılarına karşı İmparatorluğu korumayı olanaklı kılıyordu. İmparatorluğun istikrarı, Doğudaki serf-sisteminin özelliklerinden ötürü, feodalizmin Bizans'ta çok yavaş gelişmesi olgusuyla da pekişmekteydi.

Batıda, birliklerin sürekli hareketi, savaşlar ve yenilgilerle imparatorluk erki zayıflamıştı. Bu erkin yıkıntıları üstünde, Kilise egemenliğini kurmaya başlıyordu. Çaresiz ve silâhsız halk, toprak sahiplerinin korumasını istiyordu; böylece onlara bağımlanmakla, devletin etkinliğini gevşetti. Daha beşinci yüzyılın başında, toprak sahipleri, buyruklarında kendi kamu görevlileri, polis, posta hizmetlileri, hatta asker maaşı (*bucella*) alan silâhlı kuvvetler (*bucellari*) bulundurarak devlet erkinin kuyusunu kazıyorlardı. Vergi koymak ve toplamak hakkını da elde ettiler. Devlet, artık vergileri toprak sahiplerinin aracılığıyla dolaylı olarak toplamaktaydı. Büyük "kolon" kitlesinin, resmî hükûmet yönetimiyle ilişkisi her gün daha az oluyordu. Toprak sahiplerine bağımlılıkları, feodal merdivenin toplumsal dereceleri için temel hazırlamaktaydı.

Doğuda ise, Bizans İmparatorları bu süreci önlediler. Gerek bir feodal beyin bağımlısı olmak için "özgürlük"ten ayrılanları, gerekse onlara yardım ve koruma sunan toprak sahiplerini cezalandıran yasalar uygulanıyordu. İustinianos'un Codex'inde şu sözleri okuyoruz: "Hiç kimse, sabit bir kira ya da başka hizmetler karşılığında köylülere koruma vaad etmemeli ya da onları koruması altına almamalıdır. Bu yasağı herkim çiğnerse cezalandırılacaktır..." (*Cod. Iust.* XI, 54).

Novella XXX'da İustinianos, Cappadocia valisine şöyle yazmaktadır:

"Bize öyle geliyor ki, eyaletinizde korkunç şeyler olmaktadır; sizse kendi başınıza hiçbir şey yapacağa benzemiyorsunuz. Duyulmadık bir küstahlıkla, çevresine uşaklardan ve yerlilerden oluşan silâhlı birlikler toplayıp âr ve hâyâ etmeden yağmacılık yapan zenginlerin inanılmaz ölçüde yasasız davranışlarını işittikçe utancımdan kızarıyorum. Uyruklarımızın bu gibi yasasızlıklara nasıl

katlandıklarına şaşıyoruz. Kilise adamlarından ve kadınlardan, mallarının mülklerinin yağmalandığına ilişkin sayısız yakınmalar geliyor.

Bizim malımız mülkümüz bile özel ellere geçmiş; imparatorluk ahırları çarçur edilmiş de, dudakları altınla mühürlendiği için hiç kimse bir söz söylememiş".

Bunun gibi, Novella XVII, *De mandatis principum*'da da, İustinianos bir ilin valisine şunları yazıyor: "İllerimizde geniş ölçüde yayılan 'korumacılık' her yola başvurularak önlenmelidir; hiç kimsenin halkın yaşamını kendi erkine bağlamasına ve böylelikle devletin yetkisine karşı çıkmasına izin vermeyin".

"Korumacılık"a karşı savaş, bütün Bizans tarihi boyunca sürüp gitmiştir. İmparator Konstantinos Porphyrogenetos (913–959), önceli Romanos Lekapenos'tan sonra, hâlâ şöyle demektedir: "Trakyalı zenginlerin, imparatorlarca ilân edilen ve doğal insan haklarından çıkan yasalara aldırış etmeyip, bizim buyruklarımıza da kulak asmayarak kırsal alana sızmaya devam ettiklerini sık sık işitiyorum. Bunlar, yoksullara zorbalık ederek, bağış ya da kalıt almakla onları kendilerine ait topraklardan sürüp çıkartmaktadırlar. Dolayısıyla, bu durumları düşünüp taşındıktan sonra ... öncellerimizin buyruklarıyla yoksulların topraklarını satın almaları yasaklandığı halde ... köylere sızmaya yahut yoksulların toprağını ele geçirmeye cüret edenlerin, derhal, herhangi bir gecikme ya da açıklamaya yer bırakmaksızın, bu gibi yollarla edinilmiş toprakları boşaltmalarını gerekli kılan bir yasa çıkarıyoyoruz. Bunların herhangi bir ödenti (tazminat) istemeye hakları da olmayacaktır".[5]

[5] *Konstantinos Porphyrogennetos* col. III, nov. 6, *Ius Graeco-Romanum*, der.: J. ve P. Zepos, I, Atina 1931, s. 215.

Doğuda, imparatorların eylemlerinden ötürü, büyük malikânelerin üstlerinde sürekli sınırlamalar vardı. Bağımsız, kendi kendilerine yeterli ekonomik organizmalar kurulmamıştı; tersine, Bizans'ın çarpıntılı ekonomik yaşamı, büyük malikâneleri kendi ticarî çıkarlarının yörüngesine çekiyordu.[6] İmparatorlar kendilerine gerek iyi asker alma gerekse vergileme kaynakları sağlayan özgür köylü topluluklarını korumaya özen göstermekteydiler.[7]

Yedinci yüzyılın ortasından itibaren, köylük alanlardaki özgür nüfus büyüyor ve imparatorluk erkine destek sağlıyordu.[8]

[6] M.V. Levçenko, "Materialiy dlâ Vnutrenney Vostoçno-Rimskoi İmperii V–VI vv." *Vizantiyskiy Sbornik*, Leningrad 1945, s. 76 vd. Yazar, Doğu İmparatorluğunda Batı'da olduğu gibi, sahiplerinin hükûmet işlev ve hakları taşıdıklarını iddia ettikleri büyük mülkiyetler bulunduğunu belirtmektedir. Batı'da olduğu gibi, özgür köylülere büyük mülkiyet sahiplerince boyun eğdirilmişti ve baskı yapılmaktaydı. Fakat, birçok ortak özellikleri olmasına karşın, Doğu'daki büyük mülkiyet sahipliği Batı'dakinden ayrımlanabilir. Doğu'da büyük mülkiyet, Batı'da olduğu gibi, ekonomik bakımdan bağımsız değildi. Büyük mülkiyet, Doğu'da kendi kendine yeterli bir ekonomik birim olmaya dönüştürülmemişti, çünkü mal sahipleri yalnızca lüks maddelerle ilgileniyorlardı, şehirlerle ya da daha büyük pazarlarla ilişkileri yoktu. Bizans'ta büyük mülkiyet İmparatorluğun ticaretiyle daha yoğun bir biçimde bütünlenmişti; aynı şekilde, yüzbinlerce sâkininin büyük miktarlarda tarımsal ürünler kullandığı büyük şehirler de öyleydi.

[7] Özgür köylülerin önemine Ye.E. Lipşits, "Vizantiyskoye kresteyanstvo i Slavanskaya kolonizariya," *Vizantiyskiy Sbornik*, Moskva-Leningrad 1945, s. 142–43'te işaret etmektedir: "Bizans'ta özgür köylüler başlıca gelir vergisi kaynaklarından biri oldukları gibi, askerî insan gücünün de tükenmez bir kaynağı idiler ve böylelikle, merkezî bir Bizans devletinin esas temelini meydana getiriyorlardı."

[8] M.V. Levçenko, *Vizantiyskiy Vremennik* II, 1949, s. 325'te şöyle demektedir: "Bizans uzmanı olan Sovyet tarihçileri yedinci yüzyılda Bizans köylülerinin çoğunun özgürleştiklerini kabul ediyorlar; bu köylüler özgürlüklerini, kendilerini baskı altında tutanlardan acılı bir savaşım vererek kazanmışlardır; bu sonuçta, İmparatorluğun Araplarla Slavlara karşı savaşlarında askerî yenilgiye uğramasının, özellikle de Slav istilâsının ve İmparatorluğun Slavlarca kolonileştirilmesinin büyük etkisi olmuştur. Dolayısıyla, kölelik Bizans İmparatorluğunda başat durumunu yitirmişse, bunun sevabı geniş ölçüde Slavlara aittir. Onlar, İmparatorluğu Cermen kabilelerinin ve öteki barbarların Batı'da yaptıkları gibi, yıkmamışlar, tersine, toplumsal sistemin değişmesine büyük bir katkıda bulunmuşlardır; barbarlıklarıyla Doğu Avrupa'yı yeniden gençleştirmişlerdir."

Yedinci yüzyılın 40'lı yıllarında İmparatorluk ağır bir askerî yenilgiye uğradı ve ülkesinin üçte ikisini Güneyde Araplara, Doğuda [! Batıda olmalı] da Slavlara kaptırdı. Aynı zamanda, bir dünya imparatorluğu olma özelliğini yitirdi; yalnızca Doğu kesimini elinde tutabildi, etnik ve toplumsal açılardan birçok yeni nitelikler geliştirdi. Slavlar, Küçük Asya'da da, Avrupa eyaletlerinde de yerleşmeye başladılar. Özgür [toprak üstünde feodal kısıtlamalara bağlı olmaksızın, doğrudan doğruya mülkiyet hakkına sahip] topluluklar sayıca arttı; *kolonat* düzeni yürürlükten çıktı. Özgür köylüler ordunun temelini oluşturdular; uzun yıllar, sınırları onlar savunacaktı. Artık, imparatorluk erkinin desteği ve gücü, kendi toprakları olan bağımsız köylülerdi. Ancak yüzyıllar sonra, imparatorlukta yeni kabilelerin ortaya çıkışıyla, Gracchi'nin vaktiyle başarısızlığa uğramış olan, Roma'nın erkini özgür köylülerin desteğiyle pekiştirme tasarısı bir gerçek olmuştu. Batı'da, özgür Frank köylüsü, imparatorluk erkinin zayıflığı yüzünden yerel beylerin korumasına sığınmak zorunda kalırken; buna karşılık, Doğu İmparatorluğunda özgür Slavlar imparatorluk erkini güçlendiriyor, böylelikle Doğu'da feodalleşme sürecinin önü alınabiliyordu.

Ekonomik gelişme de, biri Hellenik türden yerel yönetime, öbürü Roma *municipium* modeline dayanan Doğu ve Batı şehirlerinde başka başkaydı. Üçüncü yüzyıldan itibaren, yurttaşların ağırlığını üstlenemeyecekleri resmî görevleri kabul etmekten yançizme örnekleri gittikçe daha çok görülüyordu. Artan düzensizlik karşısında çaresiz kalanlar yerlerini bırakıp kaçtılar, Batı'nın yıkıma uğrayan ve nüfusu boşalan şehirlerinde ticarî yaşam ve elsanatları büsbütün durdu; oysa Doğu'da Konstantinopolis Çin'e, Hint'e, Seylan'a dek uzanarak büyük bir hızla ticaret ilişkilerini geliştiriyordu. Konstantinopolis'in ay-

rıcalıklı hemşehrileri, eski Yunan şehirlerinde yaşayanlara aşağılamayla bakıyorlardı. Beşinci yüzyılda Yunanlı tarihçi Eunapious şöyle yazmaktadır: "Şimdi bütün Asya'nın, Suriye'nin ve Phoenika'nın buğdayı, Konstantinos'un İmparatorluğun yitirilmiş şehirlerinden getirip Bizans'a doldurduğu aç ayaktakımını doyurmaya yetmiyor".[9] Ne var ki, öteki şehirlerin kıskançlığı İmparatorluğun baş pazarının, Doğu ile Batı arasındaki dünya ölçüsünde ticaret merkezinin hızla gelişmesini durduramıyordu.

İustinianos'un saltanatı sırasında yaşamış bir tüccar ve rahip olan, gezgin Kosmas'ın anlattıklarından, Uzak Doğu'ya uzanan ticaret yolları, Bizans parasının değeri ve taşınan mallar hakkında bilgi ediniyoruz. Yeni başkentin yurttaşları, paralarının dünya çapında önem taşıdığına inanıyorlardı; bunu, Kosmas'ın Taprobane, yani Seylan hükümdarının Bizans sikkelerine nasıl yüksek bir değer biçtiğini övünerek anlatışından çıkarabiliriz.

Sopater (Sopatros) adında bir Bizanslı, bir takım Pers tüccarlarıyla birlikte Seylan'dayken, oranın hükümdarı Pers ve Bizans krallarının erk ve etkililiğini soruşturmuş. Persler kendi hükümdarlarının yeryüzündeki en güçlü efendi, krallar kralı olduğunu söylemişler. Sopater ise, üstlerinde hükümdarlarının başları bulunan bir Bizans nomisması ile gümüş bir Pers sikkesi göstererek, anlaşılan, sikkelerin bir önemlilik kanıtı olduğunu ileri sürmüş. Sonra, Kosmas'ın aktardığına göre, "kral sikkeleri incelemiş... birbirleriyle karşılaştırmış ve Bizans sikkelerinden pek etkilenerek, Romalıların güçlü, harika ve olağanüstü bilge olduklarını söylemiş. Ayrıca da, Sopater'e özel bir saygı gösterilmesini buyurmuş. Bunun üzerine, onu bir file bindirip, kazan çala çala şehri gezdirmişler."[10]

[9] *Eunapios*. Der. Boissonade, Paris 1849, s. 462.

[10] *Kosmas XI*. Der. E.O. Winstedt, Cambridge 1909, s. 323.

[Asya'dan gelen] Tüccarlar kara yoluyla uzun seferlere çıkıyor, Semerkant'tan Persia sınırına varıyor, Persia'yı aşıp İmparatorluğun Doğu sınırındaki Nisibis'de (Nuseybin) erişiyorlardı; bütün bunlar, her zaman lüks maddelere gereksinme duyan saray ve İmparatorluğun zenginleri için çeşitli mallar ve baharatlar getirmek içindi. Deniz ticaret yolları ise Seylan'da birleştikten sonra, Basra körfezine ve Afrika kıyılarına ulaşmaktaydı. Yeni başkentin gereksinmeleri, ticaret hacmi, debdebeli yaşam ve lüks merakı, bunlar hep tüccarların etkenliklerini ve Doğu'nun taşra şehirlerinde bile zanaatçıların girişkenliklerini arttırıyordu.

Ayrıca, Doğulu erk yapısıyla Roma modelleri arasında da bir ayrılık vardı. Bizans'ta geleneksel konsüllük ve praetorluk makamları, hatta topraklı aristokrasiden oluşan bir senato bile bulunuyordu; ama bunlar yalnızca simgelerdi, onursal aşamalardı (şeref pâyeleriydi), geçmişin kalıntılarıydı, devletin gerçek örgütlenişinde hiçbir önemleri yoktu. İustinianos, İmparatorluğun evrenselliğini geri getirmek isteğiyle, bir buyrultusunda şöyle diyordu:

"Geçmişte varolan herşeyi ... değeri azalmış olmakla birlikte ... yeniden kuruyoruz ... Romalıların adını saymakla, devletimizde geçmişin daha büyük bir ölçüde canlanmasını sağlayacağız" (*Nov.* XVII).

Eski pâyelerin sürdürülmesi, salt tek-biçimli bir devletin anısını diriltmeyi amaçlamaktaydı; çünkü gerçekte, ordu ile imparatorun dışında, merkezî bir bürokrasi erkin dizginlerini elinde tutuyordu. Özel olarak eyaletler için atanan İmparator vekili, *praefectus pretorio per orientem* denilen yüksek bir kamu görevlisiydi. Yönetim, adalet işlerinin başında bulunan *quaestor sacri palatii*'nin, darphane ve vergilerle uğraşan *comes sacrarum largitionum*'un, İmparatorun malikânelerine ve gelirine bakan *comes rerum*

privatarum'un ve en yüksek erke sahip olarak, posta hizmetlerini, İmparatorun koskoca dairesini, iç ulaşımı ve yabancı elçilikleri gözetmekle görevli *magister officiorum*'un elindeydi. En yüksek kamu görevlileri Devlet Kurulu'nu (*sacrum contorium*) oluşturuyorlardı; askerî önderler de (*magistri militum*) zaman zaman bu kurula girerlerdi. Konstantinopolis Patriği ile aynı zamanda Senato başkanı olan belediye başkanı da (*praefectus urbi*) yönetici seçkinler arasındaydı.

İmparatorun maiyetinde kişisel hizmetlerine bakan birçok görevliler (*cubicularii*) vardı; bunların başlarında da yüksek rütbeli bir görevli (*praepositus sacri cubiculi*) bulunmaktaydı.

Başlangıçta resmî dil Latinceydi, fakat daha sonra Yunanca kullanılmaya başlandı. Yedinci yüzyılın başından tutturarak, ağır yenilgilerden ve Doğu eyaletlerinin üçte ikisinin Araplarla Slavlara kaptırılmasından sonra, imparatorların gözleri Roma'ya değil, Atina'ya döndü. Roma İmparatorluğunu canlandırma fikri bir yana bırakıldı; Batıya doğru yayılma yolunda başarısız bir girişimden sonra, başlıca ilgi Yunan Kültürü, Yunan geçmişinin hazineleri, Yunan tiyatrosunun keşfi üstünde odaklaştı; bir Aristoteles dirilişi, daha özellikle de bir Platon dirilişi oldu. Yunan dili, yengin bir biçimde Latincenin yerine geçti. Bunlar, Bizans'ta yaklaşan bir Renaissance'ın ilk belirtileriydi.

Bizans'ın Yunancası, Hellenik örneklerden ayrılmaktaydı; duygululuk ve vurgulama, sözcüklerin keskinliğini, yalınlığını ve açıklığını aşındırıyordu. Niteliğini ve ve gücünü yitiren bir dile canlılık kazandırmak için, bir sürü sıfat ve gereksiz yinelemeler kullanılmasına kalkışıldığı anlaşılıyor. Yine de, bu, Roma'nın görkemi sönüp

giderken, Bizans Yunancasının eski çağın büyüklüğünü dünya için koruması anlamına gelmekteydi.

(Bin yılı aşkın) uzun tarihi boyunca, Doğu İmparatorluğu, parlak lüksüyle hem kıskançlık hem de korku uyandırdığı için, komşularıyla iyi ilişkiler sürdüremedi. Diplomasi ve para başarılı olamayınca, Bizans orduları işe karıştılar, sonunda Türklerin gücü karşısında yıkılıncaya dek, hesapçı Perslerin, korkusuz Slavların, bağnaz Arapların, kırıcı Haçlıların saldırılarını savuşturdular. İmparatorluğun içinde, taht üstünde hak iddia eden(düzmece)lerin savaşımları ve uzayıp giden, sıkıcı ve kuru dinbilim anlaşmazlıkları karışıklığı arttırıyordu.

Sekizinci yüzyılda köle düzeninin izleri Bizans'tan yavaş yavaş kayboldu; aynı zamanda Paulikian'ların güçlü sapkın ve pleb hareketleri başgösterdi. Güncel olayların fırtınalı yüzeyi, Bizans tarihini boydan boya kesen derin toplumsal çatışmaları perdelemektedir. (Oysa) Halkın devrimci gösterileri, zengin ve nefret edilen yöneticilere karşı girişilen silâhlı savaşımlar ve imparatorların ödünler vererek ya da korkutma yoluyla yandaş kazanma çabaları, sınıf çatışmalarının kanıtlarıdır. Yalnızca yoksullarla zenginlerin değil, çeşitli yönetici kliklerin de çıkarları çatışmaktaydı. Topraklı aristokrasi malî aristokrasiyle kavga ediyordu. Büyük toprak sahipleri, ayrıcalıklarını kullanarak, kendi bürokrasileri yoluyla devlet aygıtını bir yana itmek istiyorlar; ticarî girişimlerinin güvenliğini amaçlayan paralı tüccar sınıfı da onları destekliyordu.

Yedinci yüzyıldan itibaren sayıca artan özgür köylüler ise, merkezî erkin başlıca gücü, topraklı aristokrasinin zayıflık nedeni idiler; çünkü onların varlığı, köleliğin yayılmasını önlüyordu. Bizans hükümdarları, varlıklı sınıflar arasındaki bu birlikten-yoksunluğu kullanarak, malî aristokrasiyi topraklı aristokrasiye karşı kışkırtmaktaydılar.

Halkın yardımıyla tahta geçen Phokas'ın[11] (602–610) yahut imparatorluk dağılma noktasına geldiği zaman Andronikos Komnenos'un (1182–85) yaptığı gibi, girişken imparatorlar halk kitlelerinin desteğini sağlamak istediler. Karşıt bir tarihçi olan Theophylaktos Simocatta, o zaman Phokas hakkında şunları yazıyordu: "... Varolan koşulların tümüyle tersyüz edilmesini talep eden halkın haykırışları arasında bir gâsıp Kaesar olarak kabul edildi; böylece rezillik işlendi, kötü iyiye galebe çaldı ve Romalıların felâketleri başladı... Bu alçak, Vaftizci Yahya Kilisesi'nde taç giydi, sonra dört beyaz atın çektiği imparatorluk arabasına binip başkente geldi, saraya el koydu, hazineden altın aldı ve altın yüklü bir buluttan yağmur yağar gibi sokaklara serpti".[12]

İmparator Andronikos'un çağdaşı bir tarihçi olan Akominatos ise, onun hakkında başka türlü şeyler yazmaktadır: "piyadesi ya da süvarisi olmadan, yalnızca adaletle silâhlanarak, kendisini seven başkente rahatça gitti..." Akominatos, ona övgüler de yağdırır: "...senin yoksullara yumuşak, açgözlülere sert davrandığını, zayıfların savunucusu ve şiddet gösterenlerin düşmanı olduğunu, Themis'in (Adalet Tanrıçasının) kefelerini ne sola ne sağa çektiğini, ellerinin hiçbir yolsuzlukla kirlenmediğini ötedenberi biliyorduk".[13]

Erkekler gibi kadınların da saltanat sürdükleri bin yıllık Bizans tarihi, görkem ve yücelişle de, yenilgi ve çöküşle de doludur. 395–1453 yılları arasında başa geçen 107

[11] L. Bréhier, *Vie et mort de Byzance*, Paris 1947, s. 47 vd., Phokas'ın İmparator Mauritius'la çatışmasında en aşağı sınıflarca ve orduca desteklendiğini, aristokrasinin, devlet görevlilerinin ve yüksek komutanlarınca kendisine karşı çıktığını göstermektedir.

[12] *Theophylakt Simocattes VIII*, 10, 5 (s. 303 de Bocr).

[13] *Michael Akominatus*. Der. Lampros, I, Atina 1879, s. 163, 145.

hükümdardan yalnızca 34'ü eceliyle ölmüş, ötekileri çatışmalara, ayaklanmalara, savaşlara kurban gitmiştir. 65 tane saray darbesi olmuştur. Yedinci yüzyılda İmparatorluk, topraklarının çoğunu Araplara, Slavlara ve Avarlara kaptırarak güç bir dönem geçirdi. 674–78'de İslâm müminleri Konstantinopolis surlarının dibindeydiler; Balkanlarda yeni bir ciddi tehlike –bir Bulgar devleti– oluştu ve pekişti. İmparatorluğun içinde köle ekonomisi yıkılmaya başladı ve keskin toplumsal çatışmalar başgösterdi; bunlar, plebler arasında, Paulikian'ların yönettiği devrimci hareketlere yol açtı.

717'de İmparator III. Leon'la başlayan Suriye hanedanının, sekizinci yüzyılın başından itibaren yüz yıl boyunca tahta geçen hükümdarları İmparatorluğun büyüklüğünü yeniden sağlamak için özgür köylülerden yararlandılar. Mutlak bir devlet geliştirdiler, din tarikatlarının yetkesine başarıyla karşı çıktılar ve eskiden yitirilen yerlerin çoğunu yeniden kazandılar. Bu hanedan altında, devletin birliğinin sağlanması, yönetimin yeniden örgütlenmesi ve manastırların egemenlik, zenginlik ve bilisizliklerine karşı bir savaşım gerçekleştirildi. Suriyeli hükümdarlar Bizans'ta Hellenik düşünceleri dirilttiler, bütün yurttaşları yasa karşısında eşit kılan yasalar çıkardılar, mahkemelerin özgür yargılamalarını güvence altına aldılar ve en önemlisi, özgür köylülerin durumunu yasal bakımdan güçlendirdiler.

Bizans'ın ticaret yönünden elverişli konumu, birikmiş askerî komutanların etkenlikleri ve hükümetin kurnaz siyasal taktikleri, uzun bir görkemlilik düzenini olanaklı kılmıştır. Makedonya hanedanı (867–1056) ve Komnenos hanedanı (1081–1185) yönetimleri sırasında, ikiyüz yıla yakın bir süre, Bizans sarayı Bağdat halifelerinin sarayıyla boyölçüşebiliyordu. Ama iç yapıda, Suriye haneda-

nının cesur ve ilerici önlemlerine yavaş yavaş kulak asılmaz oldu. Özgür köylüler feodalleşti, gerici rahipler üste çıktı, malî sömürü hoşnutsuzluk ve ayaklanmalara yol açtı.[14]

Onikinci yüzyılın sonundan itibaren dünya ekonomisinin merkezi Venedik ve Cenova'ya kaydı ve oralı tüccarlar Bizans'ın ekonomik yaşamının iplerini ellerine geçirdiler. Bunların gelirleri, hazineye ödenen miktarları ve Bizans yurttaşlarının kârlarını aştı. Ekonomik güçlükler enflasyona neden oldu, nomismanın değeri birkaç kez düştü; sikkeler artık altından değil, bir gümüş ve bakır alaşımından yapılıyordu. İtalyan Cumhuriyetleri Bizans'ı ticarî olarak yendiler; 1204'te de Haçlıların eliyle onu yıkacaklardı. Birçok onyıllar boyunca, Hıristiyan şövalyeler, İmparatorluk başkentini yıkım ve yoksulluk altında tuttular. Tarihçi Gregoras Nikephoros'un tanıklığına göre, ondördüncü yüzyılda bile, hâlâ Haçlıların yıkımının izleri ortadaydı. "İmparatorluk sarayları ve aristokrat konakları harabe halindeydi, gelip geçenler buraları rahatlamak için (helâ olarak) kullanıyorlardı. Aya Sofya'nın çevresindeki, vaktiyle eski mimarlığın övüncü olan büyük ve görkemli evler, yıkıntıya uğramış ya da yerle bir olmuşlardı..."[15]

Türkler, 1397'de Bizans'ı kuşattılar; nihayet, 29 Mayıs 1453'te başkenti alınca da Doğu İmparatorluğunu sona erdirdiler.

---

[14] Bizans'ta tarım reformları sorunu, G. Ostrogorski'nin *Agrarian conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages* başlıklı çalışmasında ele alınmıştır (*The Cambridge Economic History of Europe*, I. Cambridge 1942, s. 194–223, 579–83). Yazar, küçük köylü topraklarının yavaş yavaş ortadan kalkmasıyla büyük topraklı mülkiyetler yapısının oluşma sürecinde vergi baskısının rolünü vurgulamaktadır.

[15] *Historia Bizantina* XI, 2. Bonnae 1829.

Bu toplumsal ve ekonomik çelişkiler yığını içinden, Doğu ve Batı'nın devlet kavramlarından, Asya ile Avrupa arasındaki bu sınır boyunda dinsel inançların karışıp karılmasından, Yunan felsefesinin dogmatik çatışma ve öğelerinden yararlanan siyasal öğretiler oluştu. Halk kitlesi, teokrasiye bulanmış olan resmî öğretiye karşıydı; önderleri onlara doğru dürüst yol gösteremediği için, her zaman rollerinin bilincinde olamıyorlardı. İmparatorluğun ve halkın fikirlerinin yanısıra da, ya Yunan felsefesinden etkilenen yahut dinsel bir öğreti içinde dile getirilen şüphecilik ve karamsarlık akımları da yayılmaktaydı.[16]

II. Resmî Öğreti

İustinianos'un kırk yıla yaklaşan hükümdarlığı (527–565) sırasında, Bizans İmparatorluğunun resmî öğretisi en iyi durumuna gelmiştir. Bu öğreti üç öğeden oluşuyordu: Hıristiyan dini, Roma hukukundan gelen fikirler ve erkin

[16] Bizans hakkındaki yazında, Bizans'ın ilginç ya da dikkate değer siyasal öğretileri olmadığı yolunda bir kanı egemendir. Son zamanlarda, toplumsal ve siyasal sorunlara ilişkin bir takım metinleri biraraya getiren Sir Ernest Barker da bu tutumu benimsemiştir. Barker'in yapıtı, *Social and political thought in Byzantium from Justinian I to the last Palaeologus* (*Passages from Byzantine writers and documents*) başlığını taşımaktadır (Oxford 1957. Bu kitap, tarafımızdan Türkçeye çevrilmiş ve yayımlanmak üzere Türk Tarih Kurumu'na verilmiştir – M.T.) Yazar, Giriş'inde, Bizans siyasal düşüncesinin özgürlükten yoksun olduğunu vurguluyor. Ona göre (s. 2–10), Yunan felsefesinin güçlü gelenekleri özgün bir düşünüşü engellediği için, Bizans daha özgün bir siyasal öğreti ortaya koyamamıştır. Barker, üstelik, demektedir, Kiliseyle Devlet arasında da, partiler arasında da siyasal savaşım ve çatışmaların olmayışı, siyasal düşünüşte herhangi bir gelişmeyi engellemiştir. Bense, karşıt görüşteyim. Siyasal öğretilerin değeri, ne ölçüde özgün olduklarına değil, ne gibi toplumsal işlevleri yerine getirdiklerine dayanır. Belli bir siyasal fikrin gücünü ve önemini, herşeyden önce, sınıf çıkarlarını temsil etme derecesi ve toplumsal ilişkilerle siyasal ve yasal kurumlar üstündeki etkisi belirler. Bizans siyasal düşünüşü, burada, o açıdan ele alınmaktadır.

tanrısal kökenli olduğu inancı. Daha, İustinianos'un öncelleri zamanında, Hıristiyan öğretisi devlet dini olmuş, inançlılarından hükümdara karşı sadıkâne bir boyuneğme (itaat) ve alçakgönüllülük göstermelerini istemiştir. Roma yorumuyla Stoacı hukuk kavramı, dünyaya doğal bir düzen getirme yetkisini de imparatorluğun genel olarak kabul edilen kuralları arasına katıyordu. Hükümdarın kutsal erki üstüne Doğulu teokratik anlayış da, resmî Bizans öğretisinin oluşmasını etkilemekteydi.[17]

Erkin kutsal kökenini vurgulamak için, gerek özel gerek kamusal yaşamda olabilecek bütün dışsal işaretler kullanılıyordu. İmparatorların kendileri, erklerinin Tanrı'dan geldiğine inanmışlardı. İustinianos, kendisinin Tanrı tarafından seçildiği ve bütün girişimlerinde melekler tarafından özenle gözetildiği kanısındaydı.[18]

İmparator I. Basileios (867–886), oğlu Leon'a şöyle demektedir: "Erkini Tanrı'dan aldın... tacını da, benim ellerim aracılığıyla Tanrı'dan alacaksın."[19] VII. Konstantantinos Porphyrogenitos (913–959), yönetim sanatı üstüne (*de administrando imperio*) kitabında, oğluna şunları söylemektedir: "Tanrı, imparatorları tahta geçirir ve onlara herkes üstünde erk verir... Senin tahtın, güneş gibi, hep Onun önünde durur ve Gözleri sana dikili olur; seni korkutacak hiçbir şey de yoktur, çünkü Tanrı, herkesten iyisin diyerek seni seçmiş, anandan ayırmış ve Erkini sana aktarmıştır."

[17] F. Dölger, *Byzanz*, Berne 1952. "Die politische Gedankewelt" başlıklı bölümde (s. 93), Dölger daha Büyük Konstantinos'un Bizans hükümdarının kutsallığını, dünyayı ve Kiliseyi İsa adına yönetmeye hakkı olduğunu temellendirmeye çalıştığını ileri sürmektedir.

[18] C. Diehl, *Justinien et la civilization byzantine au VIe siècle*, Paris 1901, s. 27 vd. Yazar, Iustinianos'un resmî öğretisindeki teokratik öğelere dikkati çekmektedir.

[19] *Basilleios*, Migne, P.G. 107, XXV, XXXII.

Taçgiyme töreni sırasında, İmparatora taç giydiren Patriğin devletin iradesini temsil ettiği düşünülüyor, kutsal yağlamayla da imparatorluk erkinin tanrısallığı gösterilmiş oluyordu. İmparatorlar saygınlıklarını anlatmak için, ayrıca, Latince *augustus* unvanına karşılık olan Yunanca *deios* sözcüğünü kullanıyorlardı.

Kilise'nin en yüksek görevlilerinin kutsallıklarını belirtmek bakımından ancak *hosios* ya da *hagios* ünvanlarını kullanmaya hakları olmasına karşılık, *deios* yani tanrısal unvanı ancak imparatora ayrılmıştı. Yüksek din görevlileri, imparatorun huzurunda ellerini de uzatarak secde ederler ve onun ayaklarını öperlerdi. İustinianos zamanının tarihçisi Prokopios, İustinianos'un hükümdarlığından itibaren bu doğulu saygı gösterme biçiminin senatörler için de zorunlu kılındığını anlatmaktadır; oysa, daha önceleri senatörler imparatorun yalnızca sağ göğsünü öperek onu selâmlarlardı. İmparatoru sarayında çevreleyen herşey tanrısal, azizlere özgü, nerede var bir kült konusuydu. Bütün bunlara *praepositus sacri cubiculi*'nin önderliği altındaki *Cubicularii* bakarlardı.[20] İmparatorların inanç sorunlarını düzenlemek ve Kilise ileri gelenlerinin seçimine

[20] Ayrıntılı bir saray görgüsü kitabında (*De ceremoniis aulae byzantinae*) şunları okuyoruz: Herkes yerini alınca "... altın âsâlı ostiarius ... yabancı elçiyi içeri getirir. Elçi imparatorun önünde yüzükoyun yere kapanır ve aynı anda borular çalınır. Elçi kalkar ve yaklaşır, ama tahttan belirli bir uzaklıkta durur. Elçi tahta yaklaşırken, maiyetinin seçkin üyeleri de içeri girer ve imparatora secde ettikten sonra dururlar. Logothetes'in elçiye olağan soruları sorduğu sırada, [mekanik] arslanlar kükremeye, tahtın ve altın ağaçların üstündeki altından kuşlar ötmeye başlarlar. Tahtın basamaklarında duran vahşi hayvanlar yerlerinden doğrulur ve arka ayaklarının üstüne çökerler. Bunlar olurken, sarayın başmabeyncisi (*iou dromou*) elçinin armağanlarını getirir, elçi de onları efendisi adına imparatora sunar. Sonra yine davullar çalınır, arslanların kükreyişi, kuşların ötüşü durur ve vahşi hayvanlar yerlerine dönerler. Elçi armağanlarını verdikten sonra, logothetes'in işareti üzerine, hükümdara saygılarını sunar ve geri geri çekilir. Kapıya dönerken... yine borular çalınır, arslanlar kükrer, kuşlar ötüşür ve vahşi hayvanlar yerlerinden doğrulur. Elçinin huzurdan çıktığı anda davullar işitilir, kuşlar susar ve hayvanlar yerlerine dönerler."

karar vermek için, kendilerinin Tanrı tarafından görevlendirildiklerine inanmaları, teokratik kavramların biçimini belirlemekteydi. Dogma çatışmalarına karışırlar, buyrultular ve dinsel kararlar çıkarırlar, konsiller toplar, divan (mahkeme) kararlarının geçerliğini ilân ederlerdi.

İmparatorluk denetiminin dışında kalan Batı'da, papalar ve episkoposlar bağımsızlık uğraşılarında başarılı oluyorlardı. Dünyevî ve dinî erkler arasında çatışmalar çıkıyordu. Doğudaysa bir Devlet Kilisesi öğretisi yerleşmişti; Batı'da bağımsız bir Kilise –dünyevî erkin dinsel erke dayandığı– ikili bir erk kavramını savunmaktaydı. Doğu'da imparatorların Kilise üstündeki etki ve yöneltimleri özellikle güçlüydü; burada din, çok-dilli Doğu İmparatorluğu'nu birarada tutan fikirlerin ve örgütlenmenin bir öğesiydi.[21] İustinianos, "Tanrı'ya güvenç İmparatorluğun varlığını garantileyen tek dayanaktır;" demektedir, "ruhumuzun kurtuluşu ondadır, dolayısıyla, bütün yetkimizin –baş, orta ve son olmak gereken– bu ilkeden gelmesi zorunludur." (*Nov.* 109 praef). İustinianos kendisini, Tanrı tarafından inanç sorunlarını karara bağlamakla görevlendirilmiş en yüksek dinbilimci saymaktadır. Örneğin, 533 yılında, dogma sorunları hakkında, bütün şehirlerin yurttaşlarına din sapkınlarını mahkûm eden bir buyrultu çıkarmıştır; 553'te de Kilise ile Devletin birliğini vurgulamak için Konstantinopolis'te bir konsıl toplamıştır. Sonra, Hıristiyan dinini bozabilecek her türlü felsefeyi resmen yasaklamıştır. Bizans imparatorları, Pers-

[21] "Batı Avrupa'daki köle ve kolon ayaklanmalarından korkan Doğu Roma İmparatorluğu'nun egemen çevreleri, tek bir dinle birlik kazanmış sürekli bir devlet kurmaya çalıştılar. Kilise'nin sömürülenlerle sömürenler arasında manevî ve siyasal birliği sağlayacağını umuyorlardı. Kiliseyi Devlete, İmparatorluğun nüfusunu da Devlet Kilisesine tamamıyla bağımlı kılmak için birçok girişimler yapıldı." (M.V. Levçenko, *Vizantiyskiy Vremennik* II, 1949, s. 13).

lerin örneğ'ni izleyerek Doğu Kilisesi'ni bir Devlet Kilisesi haline getirmişler, Batı Kilisesi ile Papalığaysa evrensel bir imparatorluk yaratma girişiminde yararlanabilecekleri siyasal ortakları gözüyle bakmışlardır.[22]

Hıristiyanlığı resmî din düzeyine yükselten Bizans imparatorları, Doğu Kilisesi'nin bütün sorunlarında son sözü söylemek hakkını kendilerine ayırmışlardır. (Gerçekte Doğu Kilisesi'nin başı olan) Konstantinopolis Patriği'nin nasıl seçileceğini anlatan, 10. yüzyıldan kalma bir tören kitabı, imparatorun bu seçimdeki kesin belirleyici rolünü açıkça göstermektedir. Buna göre, imparatorun buyruğu üzerine, Ayasofya Kilisesi'nde toplanan metropolitler ona üç aday sunarlar; eğer imparator bunların üçünü de reddeder ve kendi adayını öne sürerse, metropolitler kurulu yalnızca, bu adayın patrikliğe lâyık olduğunu kabul etmekle yetinir. Senato'nun ve rahiplerin huzurunda, imparator yeni seçilen patriğin "Tanrı'nın ve İmparator'un isteği" ile bu şerefe eriştiğini özellikle belirtir.[23] Öte yandan, İmparatorun adayının da Kilisenin izlediği siyasette ve dingörevlilerin seçiminde bir etkisi vardır ve bu durum, Doğu devletinin birliğini güçlendirmeye yaramaktadır.

İustinianos sık sık adaletsizliğe başvurarak açıkça Kiliseyi tutardı; kafasında, din bu adaletsizliği haklı kılmaktaydı. Prokopios, İustinianos hakkında şöyle demektedir: "Hıristiyanlıkla ilgili işlerde hiçbir şeye boyun eğmezdi; buysa, uyrukları için yenilgi ve yoksulluk demek oluyordu. Rahipleri halka zorbalık yöntemleri uygulamakta tamamıyla serbest bırakmıştı. Rahipler komşularının

[22] Persia [İran]'da İ.S. 226 yılından 7. yüzyılın ortalarına (yani Arap fethine kadar) Sasanî hanedanının hükümdarları saltanat sürmüşlerdir. Onların hükümranlıkları sırasında Zerdüştîlik (Zoroastrianism) devlet dini olmuş ve Mecusî rahipleri devletle yakın işbirliği yapmışlardır.

[23] *De cerimoniis aulae byzantinae*, II, 14. Bonn, s. 564 vd.

arazilerini yağmalarlarsa, imparator onları ayrıksız onaylar ve desteklerdi; böylelikle, sözde, dindarlığını göstermiş oluyordu. Kilisenin yararı bahanesiyle, rahiplerin hakları olmayan arazileri zorla işgal etmelerini öngören Kilise kararlarını över, sonra da bu yasasızlıkları mahkemede onaylatırsa, bunu Tanrı'ya bir hizmet sayardı. İmparator adaletin idealini, rahiplerin hasımlarına galebe çalmasında görüyordu. Bu gibi haksızlıklara uğrayanlar topraklarını geri alamasınlar diye, yaşayan ya da ölmüş malsahiplerine ait arazilere kendisi el koyar ve sonra bunları kiliselere verip övünürdü; güya, böyle dindarca davranışlarıyla günahlarını ödetmekteydi" (*Historia arcana*, XIII, 4–6). Açıkça desteklenen Kilise de İmparatora borçlu kalmıyor, devletin yönetiminde onu destekliyordu.

Diokezlerin başında, şeklen bütün inançlılar tarafından, gerçekteyse metropolitin ve patriğin onayıyla, o diokezin rahiplerince seçilen piskoposlar vardı. Piskoposlar, yetkileri birer ili kapsayan metropolitlere bağlıydılar; metropolitlikler de beş patrikliğin –Roma, Konstantinopolis, Antiokhos, Jerusalem ve Aleksandria patrikliklerinin– bölümlerini oluşturuyorlardı.[24] Bizans devletinde piskoposlar toplumsal ve kamusal işlevler görürler, imparatorluk yasalarını ilân ederler, hastahaneler (*nosokomeia*), yetimhaneler (*orphanotropheia*), yaşlı-evleri (*gerontokomeia*) ve hanlar (*ptokhotropheia*) işletirlerdi. Doğu Hıris-

[24] Piskoposluk, ileri gelen toprak sahiplerine eşit olarak, belediye görevlilerinin seçilmesine katılır, belediye hesaplarını denetler, özel kurullar aracılığıyla genel hamamların, depoların, su terazilerinin, ağırlık vb. ölçülerinin gözetimine bakardı (*Cod. Iust.* 1, 4, 46). Piskopos şehrin çıkarlarını savunur ve şehrin bir temsilcisi olma sıfatıyla, doğrudan doğruya imparatora dilekçe verebilirdi. Bu aracılık uygulaması, piskoposlara yavaş yavaş sivil il görevlileri üstünde bir gözetim hakkı sağlamıştır... Sivil mahkemelere ek olarak bir de Kilise mahkemesi işliyordu. Piskoposun kendisi yargıçtı ve mahkemesinin biçimsel koşulları en aşağı bir düzeye indirilmişti. (M.V. Levçenko, *Vizantiyskiy Vremennik*, II, 1949, s. 14).

ristiyanlığı Bizans İmparatorluğu'nun resmî öğretisiydi; Kilise kurumlarıyla da, inançlılar arasındaki toplumsal ve etnik (kabilesel) ayrılıklar düzlenerek, halkın daha kolay yönetilmesi amaçlanıyordu.

Doğu Kilisesi örgütünün, devleti yönetmekte imparatorlara yardımcı olmasına karşılık, inançlılarca türlü türlü yorumlanan Hıristiyan öğretisinin özü, sürekli bir anlaşmazlık kaynağıydı. Karışık ve bulanık anlatımlarla dolu olan Hıristiyan dini, tartışmalar ve dogma kavgaları için birçok olanaklar vermekteydi. Anlaşmazlıkların konuları değiştiği gibi, hükümdarların savları ve yakınlıkları da başka oluyor, ama İmparatorluğun Batı ve Doğu bölümleri arasında, bitip tükenmek bilmeyen din çatışmalarında yansıyan uyumsuzluk sürüp gidiyordu. Bizans imparatorları, İspanya'dan Fırat'a kadar uzanan evrensel bir imparatorluğu yeniden kurmaya çalıştıkları sürece, dogmatik anlaşmazlıkları çözmek için her türlü çabayı gösterdiler. Fakat, onların tarihin akışını değiştirme girişimleri boşa çıktı; uygulamada ekonomik ve siyasal koşullar, gerçekleştirilmek istenen birliği parçaladı.

İmparatorluğu bölen ayrılıklara, Doğu'daki ve Batı'daki inançlıları birbirlerine yabancılaştıran güçlü dinsel farklılıklar ekleniyordu.[25] Batılı ortodokslarla Doğulu monofizitler arasındaki çatışma uzun zamandır sürüyor ve taraflar hiç ödün vermiyorlardı. Roma'nın ortodoks izleyicileri, İsa'nın tanrı ve insan olarak ikili doğası kavramını savunuyorlar, monofizitlerse İsa'nın yalnızca tan-

[25] W. Schubart, *Justinian und Theodora* (München, 1943) adlı yapıtında, bu İmparatorun saltanatını ayrıntılı ve iyi belgelenmiş bir biçimde anlatmaktadır; fakat yazarın Batı ile Doğu arasındaki bölünmenin ruhsal (manevî) ayrılıklardan ileri geldiği yolundaki görüşü (s. 260 vd.), tamamıyla idealist bir anlayıştır, çünkü gerçekte ideolojik anlaşmazlıkları, ekonomik, toplumsal ve siyasal ayrılıklar koşullandırmıştır.

rısal doğası olduğu öğretisini öne sürüyorlardı. Origenes'in Tanrı'nın salt ruh, zaman-dışı, duyumlarla algılanmaz, yaradılışın ilk nedeni olduğunu ve İsa'nın Tanrı ile dünya arasında aracılık yapmak için ondan geldiğidi ortaya atmasından başlayarak, bunların çatışmaları ve savaşları yüzyıllarca sürmüştür. Origenes'in öğretisi, İsa'nın tanrısal niteliğiyle insan olma niteliğinin ne gibi bir ilişki içinde olduğunu saptamak amacıyla, Kilisede kurgusal bir tartışma başlatmıştı. İmparator Konstantidos bu kavgayı sona erdirmek için başarısız bir girişimde bulunarak "Baba ve Oğul'un doğalarının özdeşliği"ni ilân etmişti.[26] Beşinci yüzyılın ilk yarısında Suriye'de Nestorios resmî Kiliseye karşı çıktı. Aristoteles'in felsefesinden hareket eden Nestorios'la izleyicileri, İsa'daki tanrısal doğayla insan doğasını ayrımlıyor ve dolayısıyla Tanrı'nın Anası'nın kutsallığını yadsıyorlardı. 431 yılında Ephesos Konsilinde Nestoriosçuların mahkûm edilmeleri, Kilisenin içindeki çatışmaları sona erdirmemiştir.

Bitip tükenmez kısır tartışmaların sonucu olarak, İsa'nın hem Tanrı hem İnsan olduğu yolunda geçici bir anlaşmaya varıldı; ama dinbilimsel kurgu, kendine yeni bir konu bulmakta gecikmedi: İsa'nın tanrı ve insan doğaları ayrı ayrı benliklerini korumuş muydu, yoksa monofizitlerin dediği gibi, tanrı ve insan öğeleri karışıp birleşmiş miydi? 451'de toplanan Khalkedon Konsili, İsa'nın ayrı doğalarına ilişkin olarak Roma'nın ikici tezini kabul etti: İsa "değişmez bir tanrı ve insan doğasıyla.. hem gerçek Tanrı, hem gerçek İnsan..."dı.[27] Monofizitler bu Konsilin kararlarını kabul etmediler ve İmparator Zenon'un (474–491), sonra da I. Anastasious'un (491–518) desteğiyle Roma'ya karşı çıktılar. Süregelen dogma çatışmaları, Hıris-

[26] *Concilium Niceanum* s, 325. Denzinger, No. 54, ed. 18–20.

[27] *Concilium Chalcedonense* 451. Denzinger, No. 148, ed. 18–20.

tiyanlığı imparatorluğun resmî öğretisi olmaktan alıkoymadı. Tersine, Kilisedeki uyumsuzluklar, İmparatorlara her iki yana karşı değişiklikler gösteren bir politika izleyerek Papalıkla ilişkilerini diledikleri gibi düzenlemeleri için güzel bir fırsat sağladı. Örneğin, İustinianos İmparatorlukta birlik yaratmak istediği zaman, Roma'yla iyi ilişkilerini sürdürmek amacıyla ortodoks görüşü resmen desteklemişti. Aynı zamanda, karısı Theodora'nın tuttuğu Monofizitlerin desteğini de yedeğe almıştı.

İsa'nın doğası üstüne kurgusal ve dogmatik tartışmaların gerisinde, Doğuyla Batının ayrı toplumsal çıkarları ve çatışan eğilimleri yatıyordu. Monofizitlerin inancına göre, ortodoks tez, dünyevî zenginliklere sahip olma ve dünyevî yaşam sevgisini temellendirmek isteyen resmî Kilisenin bir desisesinden başka bir şey değildi. Dolayısıyla, Monofizitlerin zâhitlik çağırısı da, toplumsal eşitliksizliklere, Kilisenin mallar-mülkler edinmesine ve servetine yönelen bir saldırıydı.[28] Ayrıca, Monofizitler gerek Roma'nın gerekse Bizans'ın üstünlüğüne karşı çıkan Doğulu halkların ayrılmacı eğilimlerini temsil etmekteydi.

Bu Kilise çatışmalarının sonsözü, Doğu Ayrılığı oldu. 16 Temmuz 1054'te Bizans imparatorlarının başkentinde, papalık temsilcileri Doğu Patriği Mikhail Keroularious'u lânetlediler. Buna karşılık, Doğu Kilisesinin ileri gelenleri de papalık temsilcilerini lânetlediler, onlara "yaban domuzları" dediler ve bu durum, "kutsal şehir"in huzurunu bozdu.[29]

---

[28] M.V. Levçenko (*İstoriya Vizantii*, Moskva-Leningrad, 1940, s. 38), Monofizitlerin öğretisinin toplumsal yanına değinir.

[29] A.P. Lebedeva (*İstoriya razdeleniya tserkvei b* IX, X i XI vekah, Petersburg, 1905, s. 347), yazması Moskova'daki piskoposluk kütüphanelerinden birinde olan afarozun Yunanca metninin bir çevirisini verir. Şimdi bu belgenin nerede olduğu bilinmemektedir.

İustinianos'un öncelleri, Hıristiyan alçakgönüllülüğünün ve devletin kiliseye uygun olarak örgütlenmesinin yararlarını kavrayarak Hıristiyanlığı resmî din diye tanımışlardı; ama İustinianos, imparatorluğu birleştirilmiş bir hukuk sistemiyle de bağlamak istiyordu. Böylelikle, birçok etnik gruplardan oluşan nüfus, hem din hem de hukukla birleşmiş olacaktı. Hükümdarlığının hemen hemen ilk günlerinden başlayarak, İustinianos yasaları biraraya toplama işine girişti; türlü türlü yasa kurallarından birleştirilmiş bir sistem evrilecekti. O zaman değin, XII Levha Kanunları, halka yayımlanmış bildiriler, Senato kararları, prætor buyrukları yürürlükteydi — bu sonuncular, İmparator Hadrianus'un isteğiyle hukukçu Salvius Julianus tarafından toplanmışlardı. Yineleme ve çelişkilerle dolu olan bu türlü türlü kurallar, imparatorluk buyrultularını ve ünlü hukukçuların örnek-kararlarını (içtihatlarını) da kapsamaktaydı. İustinianos'un emriyle, çok bilgili ve tecrübeli bir hukukçu olan Adalet Bakanı (*quaestor sacri palatii*) Tribonianus tarafından yönetilen bir derleme bürosu oluşturuldu. Tribonianus, kendine bağlı görevlilerin, Berytos(Beyrut)lu profesörlerin ve Yüksek Mahkeme ileri gelenlerinin yardımlarıyla 15 Aralık 530'da çalışmaya başladı.[30]

İlk sözcükleriyle *Deo auctore* diye adlandırılan özel bir bildirimde bir toplama –Yunanca *Pandektai*, Latince

[30] C. Diehl (*op. cit.*, s. 259 vd.) İustinianos'un derlemesini yapmak için, bu araştırıcıların 3 milyon satır kadar tutan 2.000 kitaba bakmak zorunda kaldıklarını söylemektedir. Bu malzemeden yararlanılarak, Iustinianos'un deyişiyle "Roma adaletinin en kutsal tapınağı" dikildi (*Corpus Iuris Civilis, I*, der. Krueger-Mommsen, s. XIII) – bu yapıt 150.000 satır tutuyordu. Bu çalışmayı gerçekleştirenler, yine İmparatorun sözleriyle, "1.400 yıldır toplanmamış bulunan eski hukukun (*vetus ius*) tümünü adeta bir kaleye kapar gibi" biraraya getirmişlerdi (*Corpus Iuris Civilis*, I, s. XIII, XXV).

Digesta- hazırlanması buyrulmaktaydı. Bunda, Roma hukukunun tanrılara ve insanlara ilişkin sorunlardaki doğal düzeni gerçekleştirdiği yolunda Stoacı bir özdeyiş buluyoruz. "... Dünya işleri için, bunların yasaya bağlı olduğu, gerek insanlara gerek tanrılara ilişkin sorunların hukukun doğrultucu gücüyle adaletsizlik kaldırılarak düzenlendiği olgusundan daha önemli hiçbir şey yoktur. Hukukumuzun kökenleri çok eskilere, Romulus'a, Roma'nın kuruluşuna kadar gider. Sayılarının durmadan artması ve anlamlarının karanlıklaşması bundadır — öyle ki, artık hepsi birden bulunmaz olmuştur. Bizim en önemli ödevimiz, bütün yasaları açık bir biçimde düzeltmek ve düzenlemektir."[31]

Üç yıl sonra *Digesta* ortaya çıkınca, Prof. Dorotheos ile Prof. Theophilos hukuk öğrencileri için bir ders kitabı olan *Institutiones*'i hazırlamakla görevlendirildiler. Ayrıca imparator da özel bir mektupla hukuk fikrinin İmparatorluktaki rolü ve önemi üstüne görüşlerini açıkladı. "İmparatorluğun görkemi, yalnızca silâha dayanmakla kalmamalı, savaşta ya da barışta önderlik edecek bir güç olabilmek için hukukla donatılmalıdır. Roma İmparatoru yalnız savaş alanında düşmanlarına karşı yengiler kazanmaz, aynı zamanda hukukun da en yüksek güvenceleyicisidir, onu çiğneyenleri ezer; bunun içindir ki, hukukun yalnız en sorumlu bekçisi değildir, düşmana karşı da en eksiksiz yengiyi kazanır... o nedenden ötürü, olanca gücünüzle hukuku öğrenin ve öyle eğitilin ki, öğreniminizin sonunda, resmî görevlerinizden ülkeyi yönetebilesiniz."[32]

İustinianos, bir yasa toplamasının katı bir bütün olamayacağı ilkesini birkaç kez yinelemektedir; hukuku yaşamın değişen koşullarına uyarlama gerekliliğini anlamıştır ve kendisini, herhangi bir değişiklik yapılmasına karar

[31] *Corpus Iuris Civilis*, I, s. XIII.

[32] *Corpus Iuris Civilis*, I, s. 2.

vermeye yetkili tek kişi saymaktadır. *Novella* 49'da "İnsan sorunları" demektedir, "değişir ve hiçbir zaman aynı kalmaz; bunlar hep hareket halindedir, hiç durulmazlar". *Novella* 85'te de, "Doğa" demektedir, "her yönden değişiklikler getirir.. bu böyle oldukça, biz de yeni kurallar koymak zorunda kalacağız".

Derleme çalışmalarından sonra toplamaya alınmayan kurallar yasal geçerliliklerini yitirdiler. İustinianos'un yapıtı 30 Aralık 533'te yasa oldu. Açımlamalar (şerhler) yayımlanması yasaklandı; *Digesta* kopya edilirken, anlam bulanıklığı ve yorum gerekliliği olmaması için herhangi bir kısaltma yapılması da yasak edildi. İmparator yalnızca Roma, Konstantinopolis ve Beyrut'taki profesörlerin hukuk öğretmelerine izin verdi, çünkü fikirleri bu şehirlerde tamamıyla onaylanıyordu; eleştiriyle karşılandığı Aleksandria ve Atina'daysa, hukuk okutulmasına izin vermedi. Profesörlerin eleştirici bir biçimde ders okutmakla yasaları değiştirmeye kalkıştıklarını ileri sürüyordu — *non leges docent sed in leges committunt*.[33] Hiçbir şekilde yasayı çiğnemenin ya da yasadan sıyrılmanın mümkün olabileceği bir durum yaratılmasını istemiyordu. "İmparatorun tanrısal gücüyle verilmiş bir buyruk, yargıcı şu ya da bu yönde davranmaya yöneltse bile, yargıç yine de, yalnızca dinlemelidir. Arzumuz ancak yasada yazılı olanın, yasal olarak bağlayıcı olmasıdır". (*Novella* 82, 13)

İustinianos, birleştirilmiş ve evrensel nitelikli bir hukuka mutlak boyun eğme istiyordu; böylelikle, hukukun dışında verilmiş ayrıksal yargı kararları sonucu herhangi bir düzensizlik olanağına yer bırakılmayacağı umudundaydı. *Novella* 94 ve 92'de İmparator, yargıçların tek ve eşi olmayan durum ve sorunları çözmelerinin değil, ancak ev-

[33] *Corpus Iuris Civilis*, I, s. XVI.

rensel nitelikli olaylara bakmalarının gerektiğini kanıtlamak için eski bilgelerden alıntılar veririr.

İustinianos'un toplamasının devlete bir oturmuşluk ve güvenlik duygusu vereceği varsayılıyordu. İustinianos pekalâ farkındaydı ki, çokdilli bir imparatorluk yalnız idare mekanizmasıyla ya da çokdilli bir orduyla yeterince korunamazdı — Roma'nın gelenekleri ve görkemi de yeterli bir bağ değildi. Yurttaşlara bir güven duygusu, hükümdarlara da bir yerleşiklik güvencesi vererek nüfusu birarada tutacak resmen tanınmış bir fikir olması gerekiyordu.

Böyle bir fikri, İustinianos'un Kiliseye ve Roma hukukuna dayanan dinsel ve yasal öğretisi sağlamıştı. İmparator pagan Roma'nın tarihine dönerek, Hıristiyan devlet ve hukukunun yetkisini pekiştirmek emelindeydi. İustinianos, "devletimizin yaşamında görkemi ve Romalı adlarının hakkı olan saygıyı korumak için eski zamanlara dönüşü gerçekleştirmeliyiz" diyordu (*Novella* 24). Ama aynı zamanda, pagan geçmişe karşı savaşında yeni dinin ilkelerine kesinlikle uyulmasını istemekteydi.

İustinianos'un derli toplu bir öğreti halindeki siyasal fikirleri, 6. yüzyılda yazılmış bir siyaset elkitabında bulunabilir. Yazarlığı Patrici Petros'a yakıştırılan bu elkitabının günümüze kalan kırıntıları, İustinianos'un devletinin kavramlarını kendi çıkarlarıyla bağdaştırmaya çalışan aristokrasinin görüşlerini yansıtmaktadır.[34] Platon'un utopyasındaki düşünceyi izleyen elkitabı, aristokrasinin yönetimi eline alması gerektiğini, çünkü siyasal bilgeliğin bu sınıfın bir niteliği olduğunu, aristokrasinin bütün topluma yasal ve zenginlik sağlayabileceğini ileri sürmektedir.

İustinianos'un zamanındaki aristokratik çevrelerin programını temsil eden elkitabında dört tane siyasal ilke

[34] V. Valdenberg, "Les idées politiques dans les fragments attribués à Pierre le Patrice", *Byzantion*, II, 1925, s. 55–76.

vardır. Bunların ilki, devletin genel yönetimi elinde olan imparatorun tanrısallığının tanınmasıdır. İkincisi, aristokratik bir senatonun kurulmasının, devletin temel direği sayılmasıdır. Üçüncü olarak, en yüksek erk aracı, devlet işlerinin başında olması gereken aristokrasiye ait bulunmalıdır. Dördüncü olarak, halk devlet işlerinden tamamıyla ayrı tutulmalıdır; çünkü değişen ruh halleri nedeniyle, onlar yönetemezler, ancak aristokratik önderlerce yönetilebilir ve eğitilebilirler. Bu elkitabının siyasal öğretisi, tek bir sınıfın istek ve niyetlerini yansıtmaktadır; tersine, Bizans'taki siyasal uygulama devletin en önemli işlerine etkin olarak karışan halkla hesaplaşmak zorundaydı.

İustinianos'un ilkelerine dayanan dinsel-yasal öğreti, ikiyüz yıl sonraki Suriye hanedanı, özellikle de bu öğretiyi değişen koşullara uyarlayan İmparator III. Leon (717–741) tarafından kabul edilmiştir. Leon, çok iyi Yunanca ve Arapça bilen bir Suriyeliydi. İustinianos'un öğretisini, onun gibi evrensel Roma İmparatorluğu'nu canlandırmak için değil, Batı'nın ve Doğu'nun uzak eyaletlerini terkederek Yunanlı-İmparatorluğu'nu pekiştirmek amacıyla kullanmıştır. Leon, Doğu İmparatorluğunun savunmasının ve kuvvetinin hem iyi bir orduya hem de devletin güçlü bir iç birliği olmasına dayandığını kavramıştı. Kendisinden öncekilerin örneğine uyarak, komutanlara eyaletlerde tam yetki verdi. Birçok eyaletlerin yönetimi, zaten ordu komutanlarının eline geçmişti. İdarî birimler artık *thema*, yani ordu bölgesi diye de anılıyordu. III. Leon devletin birliğini sağlamak amacıyla, eyalet komutanlarının imparatorluğun içinde üstesinden gelinemeyecek bir kuvvet olamamaları için askerî bölgelerin sayısını 35'e çıkardı. Ordu komutanları da üst askerî karargâhlara (*stratarkhai*) bağlıydılar. Eyaletlerde yalnız yargıçlar (*kritai*) ile vergi toplayıcıları (*epoptai*) merkez örgütlerine uyruktu. İmpa-

rator 726 yılında, mevcut yasalardan bir seçme-özet (*Ekloge*) çıkararak, yurttaşlara evrensel bir yasa sistemi getirmeye çalıştı.

Suriye hanedanının hükümdarları, İustinianos'tan devleti tekbiçimli bir yasa düzenine dayandırmak fikrini aldılar, ama yasal kuralların esas anlamını değiştirdiler. III. Leon'un yasaları (*Ekloge*), İustinianos'un yasalarına oranla ilerici fikirler taşır. Yasa karşısında bütün Hıristiyan yurttaşların eşitliği ilkesini koyar, "yoksul sınıfların aşağılanmasını ve güçlülerin suçlarının yasaya aykırı bir biçimde hoşgörülmesini" yasaklar. Kölelik hakkındaki yasalar kalkmış, köylülerin angarya yükümlülükleri azaltılmış, babalık hakları alanı da daraltılmıştır; yasa önünde karı ile koca eşit olmuş, Kilisenin mülkleri vergilendirilmiş, özgür ve meslekten yetişme bir yargı organı güvencelenmiş ve yeni yasalara uyruk kılınmıştır. Devletin güvenliğini sağlamaya özen göstermesinin bir sonucu olarak III. Leon'un yasalarında vatana ihanet, İmparatorun görkemine karşı bir suç olmakla kalmamakta, bütün devlete karşı bir kalkışma sayılmaktadır. "Her kim imparatora ya da Hıristiyan devletine karşı bir kalkışmaya niyetlenir, böyle bir girişimi plânlar ya da örgütlerse, herşeyi yıkmak isteyen biri olarak öldürülmeyi hakeder." [35]

7. yüzyılda başlatılan, imparatorluk arazilerine –toprağı ekip biçecek ve devleti savunacak– özgür köylüleri yerleştirme politikası, yavaş yavaş "kolonluk" sisteminin yerine geçti. Ötedenberi yürürlükteki çoban yasalarından yapılmış bir derleme olan yeni bir tarım yasası (*nomos georgikos*), artık, bu köylülerin toplumsal ve ekonomik özgürlüklerini resmen güvenceliyordu. İmparator ayrıca, deniz ticaretini canlandırmak için bir denizcilik yasası (*nomos*

[35] *Ekloge*, XVIII, 3. *Jus Graeco-Romanum*. Der. J. ve P. Zepos, II II Athenus, 1931, s. 53.

nautikos), orduda disiplin ve itaati sağlamak için de bir askerlik yasası (*nomos stratiotikos*) yayımladı. III. Leon ve ardılları, devleti merkezileşmiş bir hükûmet mekanizması ve dinsel bir öğreti aracılığıyla, yaşalara uygun olarak yönetmek istiyorlardı.[36] Hükûmetin ileri gelenleri arasında, dört yüksek görevlinin (*logothetes*) yardımcılık ettiği hazine başı (*sakellarios*), iç ulaşım ve diplomasiye de bakan genel vergi toplayıcısı (*tou dromou*), genel ordu donatıcısı (*tou genikou*), imparatorun mülklerinin yöneticisi (*tou stratiotikon*) ve yargı işlerine bakan *quaestor* (*ton agelon*) bulunmaktaydı. Bu imparator da, İustinianos gibi, "Ben hem imparator, hem rahibim" diyordu. İkona-kırıcılık eğilimlerinden yararlanarak, halkı bilisizlik ve boşinançlar içinde tutan, kendileri de kutsal tasvirler ve kalıntılar kültünün en bağnaz izleyicileri olan gerici keşişlere ve tarikatlara karşı çıktı. Manastırları kapattı, geriliği ve bilisizliği kaldırdı. Eğitimsiz keşişlerin etkisini kırmak için bir kültür devrimine girişti ve manastırlarla kiliselerin mallarına-mülklerine elkoyarak devlet maliyesini düzeltti. Böyle olmakla birlikte, daha o zamandan Renaissance fikirleriyle dopdolu olan III. Leon ile ardıllarının etkenlikleri dinsel bağnazlığa ancak güçlükle işleyebilmişti.

Makedonya hanedanının hükümdarları, öncellerinin ilerici yasalarını yavaş yavaş sildiler. İustinianos'un devleti din aracılığıyla birarada tutma anlayışı, gelişen bir feodalizmin yararı için diriltildi. I. Basileios (867–886), kendi yasalar toplamasına (*Epanagogia*) yazdığı girişte, ikona-kırıcıların çıkardıkları yasalar hakkında, bunlar "tanrısal yasaya aykırı düşen ve İustinianos'un yararlı toplamasına

[36] Suriye hanedanının yasaları hakkında geniş bir tartışma şu kaynakta bulunmaktadır: V.G. Vasiliyevskiy, *Trudıy IV – Çast* 3 – *Zakonodatelstvo ikonoborzev*, Leningrad, 1930. Böyle olmakla birlikte, L. Bréhier, *op. cit.*, s. 77'de III. Leon'un özgün bir yasama etkenliği gösterdiğini yadsıyor.

ters olan akıl-dışı kurallardır" diyordu. 888 sıralarında VI. Leon *Basilica* adı verilen bir yasalar derlemesi yayımladı; bu, Kilise örgütünde kullanılmak üzere İustinianos'un toplamasının yerine geçmekteydi. *Basilica*'nın girişinde şunları okuyoruz: "Toplum, tıpkı insan bedeni gibi, parçalardan ve üyelerden oluşmakta olup, en önemli parçaları imparatorla patriktir. Onun içindir ki, uyrukların barış ve mutluluğu, malzemenin tümüne ve iki erk –yani, imparatorlukla başpapazlık– arasındaki manevî uyuma dayanır. İmparator yasal üstünlüktür ve bütün uyrukların ortak yararıdır. Ödevi, iyilik yapmaktır. Özellikle, oikimenikos kurulların kararlarını, *Kutsal Yazılar*'ın (Kitab-ı Mukaddes'in) ilkelerini ve İmparatorluğun yasalarını yerine getirmelidir."[37]

Feodal soyluların görüşleri, Digenis Akritas hakkındaki kahramanlık destanında bulunmaktadır. Bu ulusal şarkı, vaktini sonu gelmez döğüşler, avlar, aşklar ve şölenlerde geçiren taşralı bir feodal beyin yaşamını anlatır. Bu Bizanslı destan kahramanının sözleri arasından, feodal soyluların imparatoru ne gözle gördükleri de çıkıyor. Digenis, "Onlarca" demektedir, "ün kazanmak isteyen bir hükümdarın ödevi, uyraklarını sevmek, yoksulluk içinde olanlara bakmak, haksızlığa uğrayanları korumak, ikiyüzlüleri dinlememek, başkalarının malları-mülkleriyle yasalara aykırı biçimde oynamamak, tersine, din sapkınlarıyla savaşmak ve doğru inancı savunmaktır."[38] Destanda, İmparatorun ve Kilisenin üstünlüğünü kabul etmekle birlikte, aynı zamanda yasanın zorlama gücü, hükümdarın da kılıç olduğuna inanarak saraylıları küçümseyen taşra ileri gelenlerinin gururu belli olmaktadır.

---

[37] *Epanagoga* 2, 1 ve 38. *Jus Graeco-Romanum, op. cit.*, s. 240–242.

[38] *Basilios Digenis Akritas*. 6, 1526–1529. Der. K. Sathas ve Legrand, *Coll. de mon. N.S.* Paris 1875.

Ülküleri Digenis'in özlemlerini kapsayan taşralı Bizans soyluları, çok geçmeden Haçlı seferleri sırasında İmparatorluğa gelecek olan Avrupalı feodal beylerle kendi aralarında bir çıkar ortaklığı göreceklerdi.

11. yüzyılın ortasında resmî teokratik öğretiyi içeren bir siyasal yapıt ortaya çıktı. Bu yapıtın yazarı yüksekçe bir askerî görevli olan Katakalon Kekaumenos'tu. Hükümdarın tanrısal bir nitelik taşıdığı hakkındaki sözlerinde, yazar Tanrı tarafından yetkelendirilmiş hükümdarın sınırsız erkini, dinsel ahlâkın ilkeleriyle birleştirmeğe çalışmaktadır — onca, yürütme erkinin sınırları bu ilkeler olmalıdır. Ana fikri, ahlâk ve adalet uyarınca hüküm süren bir hükümdarın uyrukları için bir örnek ve bir nimet olduğu inancını yansıtır. Hükümdara uygulamaya ilişkin öğütler verirken, Kekaumenos etkin ve bilgece bir saltanatın akıllı danışmanlara, döğüşken bir orduya, dürüst ve çalışkan bir görevliler sınıfına, bütün yurttaşlara eşit davranılmasına, vergilerin tekbiçimli ve âdil bir yolda toplanmasına dayandığını belirtmektedir. Kekaumenos yabancıların Bizans sarayındaki etkisinden çok tedirginlik duymuş olmalıdır, çünkü durmadan "bunların ayrıcalıkları sınırlandırılmalı" diye yinelemektedir. Kekaumenos soyut bir düşünür olmaktan çok, bir eylem adamıdır; yapıtı da kuramsal bir öğretiyi uygulamaya ilişkin gereksinmelerin diline çevirme yolunda bir girişimdir.[39]

[39] *Cecaumeni strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libellus* ilk kez 1881'de şu kaynakta yayımlanmıştır: V.G. Vasiliyevskiy, "*Sovetiy i rassḳazıy vizantiiskovo boyarina* XI v," *Jurnal M.N.P.* 1881, no.6,s. 242-299; no. 7, s. 102-171; no. 8, s. 316-357.. Ayrıca, M.W. Valdenberg'in *İstoriya Vizantiyskoy politiçeskoy literaturıy v svyazi s istoriyey filosofii i gosudarstvennova ustroistva* adlı yapıtında da tartışılmaktadır. Valdenberg'in yapıtının elyazması, SSCB Bilimler Akademisi'nin Leningrad'daki Arşivindedir, Fond. 346, op. 1, no. 1. Kekaumenos'un kitabından 4'üncü bölümde söz edilmektedir.

III. Pleb Hareketi ve İdeolojisi

Bizans şehirlerinin, özellikle de başkentin nüfusu İmparator seçimlerine katılırdı; gerek yüksek kamu görevlileri gerekse seçime giren hükümdar, onların görüşünü hesaba katmak zorundaydı. Halkın desteği, egemen sınıf grupları arasındaki çatışmalarda önemli bir etken oluyordu. Saray olsun, paralı aristokrasi olsun, şehir nüfusunun kendilerini tutmasını isterdi. Şehirli halkın itibarı günden güne büyüyordu, çünkü heryerde insanlar büyük kentlere, özellikle de başkente akın akın geliyorlardı. İustinianos'un şu gözlemi endişesini yansıtmaktadır: "Taşra eyaletleri durmadan nüfus kaybediyorlar, büyük şehirlerimiz de ülkenin çeşitli yanlarından göçen insanlarla gereğinden fazla kalabalıklaşıyor" (*Nov.* 80 *praef.*).

Halkın başkente akışını durdurmak için, girişi yasaklamak ya da kalma süresini sınırlamak gibi çeşitli önlemler alınmıştı. Bunlarla, durum ancak geçici bir süre için düzeldi, ama genel eğilim değişmedi.

Şehir nüfusu mahallelere, yani "demes"e göre örgütlenmişti; bu bölümler 7. yüzyıla değin siyaseti doğrudan doğruya etkilemediler, çünkü o zamanki örgütlenme, demes nüfusu kapsayan iki sirk hizbinden oluşuyordu. 7. yüzyılın ortalarından itibaren, sirk hiziplerinin etkenlikleri bir hayli azaldı ve bu durum, doğrudan doğruya deme'lerin gelişmesine yol açtı. Deme'lerin ayrı ve kendi içinde bütünlüğü olan öğretileri yoktu; geçerli dinsel inançlar ve yürürlükteki yasal düzen, fikirleri mal-mülk sahibi sınıfların çıkarlarıyla çatışacak bir başka düşünce okulunun doğmasına olanak bırakmıyordu. İç çatışmalarda çeşitli gruplar şehirlerin nüfusundan yararlanıyor, varlıklı sınıflar propaganda araçlarıyla kendilerinin ve halkın çıkarlarının özdeş olduğu

izlenimini yaratmaya çalışıyorlardı.[40] Böyle olmakla birlikte, halk kendisine yapılan haksızlığın bilincindeydi ve önderleri, programı, bütünlüğü olan bir öğretisi bulunmamasına karşın, ordunun ve silâhlı bürokrasinin yüzüne karşı imparatorla kamu görevlilerini suçlamaya devam etti, devrimci eylemlerle de, isteklerinin yasallığını doğrulattı. Sirk toplantıları birçok işlere yarıyordu, imparatorluğun her büyücek şehrinde sirk, halkın profesyonel sporcuların gösterilerini seyretmek için toplandığı bir yerdi; ama aynı zamanda, baştaki hükûmet hakkında yargı verilen bir tribunus'tu da.[41] Halk imparator seçmek için burada toplanır, imparator burada halka kendisini gösterirdi, seferden dönen muzaffer generaller burada alkışlanırlar, kitleler hoşnutsuzluklarını gösterme fırsatını burada bulur ve gözalıcı gösteriler düzenlenerek halkın desteğini kazanma girişimleri burada yapılırdı.

Konstantinopolis halkı, imparator seçimine görünüşte her zaman katılıyordu, ama gerçekte seçimi yapan büyük komutanlarla orduydu.

Seçim, komutanların, yüksek kamu görevlilerinin ve ordunun toplandığı askerî geçit resmi alanında olurdu.

[40] A.P. Diakonov, "Vizantiyskie dimiy i faktiy," *v* V–VIIvv. *Vizantiiskiy Sbornik*, Moskva-Leningrad 1945, s. 171'de, deme'lerin Bizans siyasetindeki konumuna "anayasal güç" demektedir; onca bu örgütlenme, sömürülen kitlelere, egemen sınıflara karşı çıkacak bir dayanak sağlamaktadır. Öte yandan, Diakonov, egemen sınıfın göreli zayıflığının, –elbette büyük ölçüde kendilerinin yararına olmak üzere– onları hiziplere bölerek deme'lerin desteğini aramak zorunda bıraktığını söylüyor. Yazar ,Bizans'taki siyasal yapının üç anayasal öğenin kendine özgü bir bileşimi olduğuna da işaret etmektedir: monarşi, senato'yu oluşturan aristokrasi ve deme'lerin toplantıları, artı ordunun etkisi.

[41] Yukarı Mısır'daki Oxyrhynchos [Arapçası: El Bahnasa] şehrinde, sirk gösterileri sırasında, bir hizbin taraftarları *plebeian* denilen atları tutar, rakipleriyse *patrician* denilen atlara oynarlardı. W. Schubart, *op. cit.*, s. 85'ten alıntı.

Adayların adı söylenince, hippodrom'daki halk bağırarak onayladığını ya da onaylamadığını belli ederdi. Yeni seçilen hükümdarın boynuna, askerî kamp [karargâh] komutanının (*campiductor*) imparatora özgü zinciri taktığını biliyoruz. Bunun üzerine, halk da "Lâyıktır" diye haykırırdı. İmparator kalabalığa görününce, şu sözleri haykırırlardı: "Kutsal imparator, galipsin, dini-bütünsün, soylusun. Tanrı seni gönderdi, Tanrı seni korusun. İsa'ya taparsan, zafer her zaman senindir. Yıllarca imparator olacaksın". Tören düzenine göre, imparator seçildiği için yalnızca Tanrı'ya ve Orduya teşekkür ederdi.[42]

[42] *De cerimoniis aulae byzantinae*, I 91. – J.B. Bury, imparatorların seçiminde ve tahttan indirilmesinde ordunun etkisini doğru olarak belirtmektedir. (*The Constitution of the Later Roman Empire*, Cambridge 1910, s. 8 vd.) "İmparatorluğun ilk dönemlerinde, imparatoru seçen halkın onu devirebileceği de... ilkesi vardı... Tahttan indirilme biçimsel bir sürece bağlı değildi; başkent halkı, imparatorun hükümdarlığından fazla bunalınca bir yenisini ortaya çıkarır... ve bu kimse, orduda, senatoda ve halk arasında yeterli destek bulursa, eski imparator tahtı boşaltmak zorunda kalır, ardılının isteğine ve mizacına göre de, ya gözleri kör edilip bir manastıra çekilir yahut öldürülürdü. Yeni imparator, başa geçtiğini ilân ettiği günden itibaren yasal hükümdar olarak tanınırdı... Ama, bu ilânı gerçekleştirmek için bağlaştığı güçler yetersiz kalırsa, ona bir âsi olarak davranılırdı. Böyle olmakla birlikte, çatışma sırasında, yenildiği güne kadar, ordu tarafından başa geçtiğinin ilân edilmesi ona geçici bir anayasal hak sağlar, bunu kalıcı olup olmayacağınıysa, çatışmanın sonucu belirlerdi."

Ben, Diakonov'un iyi belgelenmiş yapıtında, deme'lerin Bizans siyasetindeki etkisinin abartıldığı kanısındayım. Diakonov'da (*op. cit.*, s. 714–15) şunları okuyoruz: "İmparatorların kendileri, erklerinin kaynağının deme'ler olduğunu kabul ederlerdi. 512 Ayaklanması sırasında Anastasios, sirkte deme'lerin önüne taçsız çıkmıştı – böyle yapmakla, halk ona sırtını döndüğü için, kendisini artık imparator saymadığını anlatmak istiyordu. Ancak, sözlerini beğenen deme'lerin istemesi üzerinedir ki, tacını yeniden giydi.

'Nika' ayaklanması sırasında, İustinianos da sirkteki deme'lerin önünde yanlışlarını itiraf etti ve halkın huzurunda İncil'e el basarak bir tür ant içti. Bizzat imparatorlar, siyasal bunalım dönemlerinde ya da savaş zamanlarında iç ve dış politikalarını onaylatmak için birçok kez deme'leri sirke (bazan da askerî geçit resmi alanına yahut Aya Sofya'ya) çağırmışlardır. Bundan daha sık görüleni, canalıcı anlarda, hizipler halinde örgütlenmiş olarak daha önceden aralarında kararlaştırılan görüş ve isteklerini ileri sürmek amacıyla, deme'lerin kendiliklerinden sirklerde yahut başka kamusal yerlerde toplanmalarıdır."

Anlatıldığına göre, seyircilerden arenada döğüşenleri tutanlarla tutmayanlar arasında bir bölünme vardı. Bunlar, sirkteki döğüşçülerin renklerine göre "yeşiller" ve "maviler" diye ayrılıyorlardı. Başlangıçta profesyonel sporculara karşı duyulan sempati ve antipatilerden, yıllar boyunca giderek, hiziplet denilen ve sirk seyirlerinden bağımsız olarak varlık kazanan tastamam iki parti meydana geldi. Hiziplerin ayrı örgütleri ve imparatorluk sarayında temsilcileri vardı; her iki partinin taraftarları sirkte özel yerlerde oturur ve ayrı elbiseler giyerlerdi. Hiziplerin yerleşik siyasal programları olmamakla birlikte, üye grupları arasında –egemen sınıfların kışkırttığı– büyük bir nefret vardı. Malî oligarşi, zengin zenaatçı ve tüccarlar genellikle yeşillerin desteğini arıyorlardı; bu partide papalık-aleyhtarı, ayrılmacı eğilimler hâkimdi, yeşiller bundan ötürü monofizitleri destekliyorlardı. Öte yandan, topraklı aristokrasiyse, imparatorluğun Roma [Katolik] Kilisesi yanlısı politikasını onaylayan mavilerden destek görmekteydi.[43] Halk arasında kalıcı uyumsuzluklar sürdürmek, egemen sınıfların çıkarınaydı; böylelikle, karşılıklı düşmanlıklar yaratmışlardı. İmparatorlar, saraya mensup olmakla devlet hiyerarşisinde önemli yerler tutan parti önderleri aracılığıyla partileri etkiliyorlardı. Ardarda gelen hükümdarlar, kişisel olarak, bu hiziplerden birini ya da ötekini desteklerlerdi. Monarşi, partiler arası düşmanlıklara yansıyan deme'lerin üyeleri arasındaki bölünmeyi onaylıyordu; çünkü bölünmüş olması monarşinin durumunu güçlendirmekteydi.

[43] Diakonov (*op. cit.*, s. 195 vd.), iki partinin ileri gelenlerinin toplumsal bileşimini tartışırken, yeşiller (*prasinoi*) arasında tüccar ve sanayici öğelerin ağır bastığını düşünüyor. Öte yandan, maviler (*venetoi*) partisindeyse aristokratlara ve toprak sahiplerine ek olarak bir tüccar ve zenaatçı azınlığı da vardı. Diakonov, her iki partinin taraftar kitlelerinin toplumsal bakımdan benzer olduğuna, aralarındaki farkın önderlerinden ileri geldiğine, haklı olarak işaret ediyor. İki partinin taraftar kitlelerinin çatışan çıkarları olamazdı, oysa onları önderlerinden ayıran derin sınıf farkları vardı.

Deme'lerdeki uyumsuzluk ve hiziplerin karşılıklı nefreti, çağdaşlarınca doğru olarak anlaşılamamıştır. Prokopios demektedir ki, "Birbirlerinden niçin ölesiye nefret ettiklerini, niçin döğüştüklerini, niçin birinin yeşillerden, bir başkasının mavilerden olduğunu hiç kimse bilmiyor. Herkes partiyi herşeyden üstün tutuyor, öyle ki ne aile, ne dostluk, ne insan hukuku, ne tanrısal hukuk tanıyor — ne devlete aldırış ediyor, ne ülkeye. Kadın erkek, herkes bu kör deliliğe tutulmuş" (*Bell. Pers.* I, 24).

Yine de, Prokopios'un deyişiyle bu delice ve anlaşılmaz parti kavgalarına karşın, zaman zaman şiddete, sömürüye ve adaletsizliğe karşı savaşı sürdürmek üzere birleşince, bütün halk arasında (Kaesar'la maiyetinin bilgisi olmaksızın) bir anlaşma doğduğu da oluyordu.

Nefret edilen hükümdara, kamu görevlilerine ve varlıklı sınıflara karşı sonuna kadar döğüşmek, birleşmiş partiler için bir çeşit programdı. Canalıcı anlarda, baştaki imparatoru devirmek, yabancılarla savaşmak, nefret edilen kamu görevlilerini değiştirmek ve güvenebileceği yeni bir erk kurmak için halk eyleme geçiyordu. 7. yüzyılın ortalarına gelindiği zaman, sirk hiziplerinin Bizans siyasal yaşamında artık önemleri kalmamıştı. Bizans'ın askerî başarısızlıkları ve Doğu eyaletlerinin elden çıkışı, ticarî etkenliklerde önemli bir gerilemeye, dolayısıyla da, büyük tüccarların, malî çevrelerin ve bankacıların iktisaden çöküşüne yol açtı. Hiziplerin siyasal rollerinin sona ermesi, deme'lerin önemini azaltmadı. Tersine İmparatorlukta Yunan geleneklerine dönme düşüncesi egemen oldukça, deme'lerin siyasal önemi arttı. Deme'lerin devrimci gösterileri imparatorluğun içindeki toplumsal çatışmaları açığa vuruyordu; resmî dinsel ve yasal öğreti, Bizans İmparatorluğu halkı arasındaki servet farklarını gidememiştir.

Tarih, İustinianos zamanında olan Nika devriminin öyküsünü bize kadar getirmiştir. İmparator besbelli, kendisinin yayılımcı siyasetini ve tarihî imparatorluğu diriltme çabalarını destekleyen *venet*'ler dedikleri maviler partisinin üyelerini tutuyordu. Hükûmete arkalarını dayayan maviler rakiplerine karşı teröre başvurdular, ama aynı zamanda imparatora duydukları sevgiyi de belli ediyorlardı; sirkte imparator locasının sağındaki yerlere oturuyor, böylelikle ona bağlılıklarını gösteriyorlardı. İmparatorla *venet*'ler arasındaki bu duygudaşlığa karşın, halkın ortak yararı daha ağır bastı. 532 Ağustosunda, hippodromda mavilerin rakipleri, yani (*prasinoi* denilen) yeşiller partilerinin hapise atılmış olan belli bir takım üyelerinin serbest bırakılmasını istediler; aynı zamanda, imparatoru da yasayı çiğnemekle suçladılar. Üst yönetici çevrelerin hayreti karşısında, iki parti hükûmete karşı güçlerini birleştirdi.

Prokopios, "Renk adları deme'leri böldüğü sürece" demektedir (*Bell. Pers.* I, 24), "... bakanlar korkusuzca yönetimlerini sürdürebiliyorlardı. Fakat... deme'ler kendi aralarında anlaşıp da ayaklanma çıkınca, bütün şehir onlardan (bakanlardan) nefretini ortaya döktü ve idamlarını istedi... Birgün Konstantinopolis'te deme'lere bakmakla görevli kişiler, birkaç ayaklanıcıyı idam yerine götürürlerken, her iki hizbin üyeleri silâha sarıldı, mahkûmları kurtardı ve sonra da hapishaneyi zorla basarak, ayaklanma çıkarmak suçundan ya da başka herhangi bir suçtan ötürü tutuklanmış herkesi serbest bıraktılar. Hükûmetin bütün temsilcilerini hiç acımadan öldürdüler; âsiler sanki düşman girmiş gibi şehri ateşe verirken, ileri gelen yurttaşlar öteki kıyıya kaçtılar. Ayasofya, Zeuksippos hamamları, imparator sarayı ile Mars alanı arasındaki bütün bölge, Konstantinos meydanında boydan boya uzanan büyük revak, sayısız saraylar ve zenginlerin değerli mülkleri hep yakıldı.

Bütün bunlar olurken, İmparator İustinianos sarayında karısı ve bazı senatörlerle birlikte edilgin bir durumda kalmıştı. Âsilerin haykırdıkları slogan "Zafer Kazan / Yen" (*nika*) idi, ayaklanmanın tümüne de bu söz ad oldu.

İki partinin arasındaki düşmanlıklar ortadan kalktı; zâlimlere karşı duydukları nefretle birleşen halk *nika* (zafer) çığlıklarıyla zengin mahallelerini bastı ve imparatorluk sarayını kuşattı. Konstantinopolis yanıyordu; topraklı aristokrasinin üyeleri Boğaz'ı geçip Anadolu şehirlerine sığındılar. İustinianos, kiralık askerler kullanarak düzeni güçlükle bastırabildi; en iyi komutanları Belisarios ile Moundos'u âsi yığınlarının üstüne gönderdi. Otuz bin kişi kadar öldürdükten sonra (*Bell. Pers.*), kiralık askerler, zafer adına zenginlere karşı ayaklananların devrimci patlayışını bastırdılar. Âsilerin asıl güçleri dağıtıldığı halde, yangınlar ve silâhlı gösteriler, uzun bir süre, devlete duydukları nefrete tanıklık etti.

İmparatorluk fermanları yağmur gibi yağdı ve en küçük itaatsizlik sertlikle cezalandırıldı; örneğin âdi hırsızlık ellerin kesilmesiyle cezalandırılıyordu. Halk silâhtan arındırıldı; İustinianos özel kişilerin silâh imâl etmelerini, devlete ait silâh fabrikalarında çalışanların da halka çakıdan başka bir şey satmalarını yasakladı. Aleksandria'da da karışıklıklar çıktı ve imparator yerel sorumluların özel gözetim önlemleri almalarını buyurdu.

Bununla birlikte, silâh yasağı uzun sürmedi. Bizans Slav ve Avar istilâsıyla karşı karşıya kaldığı zaman, elinde yalnızca disiplinsiz bir ordu olan imparator II. Tiberios (578–582) şehrin savunması için deme'leri silâhlandırdı. Tiberios yerini, aristokrat gruplarla ilişkili olan Mauritios'a (582–602) bırakarak ölünce, başkentin silâhlı halkı yine isteklerini dile getirdi. Konstantinopolis yeniden kalabalık

gösterilere sahne oldu ve Mauritios 602 yılında devrildi. Erk, senatoya ve aristokrasiye karşı düşmanlığıyla tanınmış bir komutan olan Phokas'ın (602–610) eline geçti. Phokas önceleri halkın ve askerlerin desteğiyle hüküm sürdü. Fakat çok geçmeden, izlediği din politikasıyla halkı tedirgin etti. Monofizitleri koğuşturdu. Konstantinopolis patriğinin *oikimenikos* ünvanının kullanmasına izin vermedi ve Bizans'a dost olmayan Persia'yla ilişki kurduklarından kuşkulanarak Suriyeli Yahudilere saldırdı Roma'nın isteklerine boyun eğmekle halkın desteğini yitirdi. 608 yılında Bizans'la dostluğun ve imparatorun görkeminin bir simgesi olarak Roma Forum'unda Phokas'a adanan bir sütun dikilmiş, ama halk artık onu tutmaz olmuştu. Afrika'daki ordularından yararlanarak Bizans aristokrasisi onu kolayca devirdi.

Halkın devrimci hareketi, 8. yüzyılda ikona-kırıcılar zamanında yeniden yüze çıktı. Bu hareket, özellikle aşırılık yanlısı olan Paulikianlar arasında güçlüydü. Bizans köylüleri ve pleb yığınları içinde yaygın olan Paulikianlar tarikatının izleyicileri, tasvirler kültüne karşı saldırıya geçtiler. Aynı zamanda, varlıklı sınıflara, özellikle de Kilisenin örgütüne ve politikasına karşı köktenci toplumsal fikirler yaymaya başladılar. Paulikianların yaygın ve köktenci toplumsal hareketinden, III. Leon'un, sonra da V. Konstantinos'un desteklediğini ılımlı ikona-kırıcılık taraftarları yararlandılar. Manastırlara karşı savaşımda, dinsel tarikatların geniş arazileri zenginlerin açgözlü iştihasını ve yoksulların nefretini kışkırtıyordu.

Serf-ekonomisinin çözülüşü, toplumsal hareketlerin ortaya çıkması için elverişli koşullar yaratmıştır. Kutsal tasvir ve kalıntılar kültüne Paulikian muhalefet Bizans'a Anadolu'dan geldi. Paulikianların ikona-kırıcılık fikirlerinin, inanışlarında kutsal tasvirler kültüne karşı çıkan İslâmların etkisi altında oluştuğu anlaşıyor. İmparatorlukta, III. Leon-

un uyguladığı ikona-kırıcılık öğretisinin başlıca etkisi, imparatorun Kilise politikasını destekleyen taşradaki askerî aristokrasiyi ve pleb kitlelerini birleştirmek oldu. Kutsal tasvir ve kalıntılar kültüyle savaşma adına, III. Leon ve ardılları Kilisenin, özellikle de manastırların servet ve arazilerine el koyarak hazinenin gelirini arttırdılar.[44] Halkın, V. Konstantinos'un ölümünden çok sonra, yakında dirilip devlet düzeninin yeniden kuracağına inandığına bakılırsa, ikona-kırıcı imparatorların siyaseti çok tutulmuş olmalı. Tarihçi Theophanes, "V. Kontantinos'un ölümünden yıllar sonra, halkın askerî yenilgileri duydukça, sevgili imparatorlarının mezarı başında toplanarak, 'Kalk da, canveren imparatorluğumuzu kurtar' diye bağrıştığı"nı yazıyor.[45]

9. yüzyılın üçüncü onyılında Bizans İmparatorluğu'nun her yanında, doğrudan doğruya özgür köylülerin haklarını kısmaya çalışan büyük toprak sahiplerine yönelik bir tarımsal devrim patlak verdi. İslâm'a karşı sürekli savaşlar boyunca, uçsuz bucaksız arazilere sahip olan ve becerikli bir biçimde askerî kuvveti iktisadî nüfuzla birleştiren komutanların durumu çok güçlenmişti. Özellikle Ermeni komutanlar sayısız malikâneler ele geçirmişlerdi; bu, imparatorluk sarayıyla ilişkilerinde bağımsız olmalarını sağlıyor ve onlara, özgür köylüler üstünde sınırsız bir güç veriyordu. Yeni askerî topraklı aristokrasi (*dunatoi*), hak ve özgürlüklerini savunmak için silâha sarılmak zorunda kalan yerleşik köylülerle sert bir çatışmaya tutuştu. 821 ilkbaharında, Arap askerlerin desteğiyle Thomas adında Slav asıllı bir askerî kolonici İmparatorluk sınırlarından içeri girdi. Nefret edilen imparatorluk erkine karşı, halkın benimseyeceği

[44] M.Ya. Suzumov, "Problemıy ikonoborçestva v Vizantiy," *Uçeniye Zapiski Sverdlovskovo Gosudarstvennovo Pedagogiçeskovo İnstituta*, 1948, 4, s. 101 vd., ikono-kırıcıların Kilise ve manastırların yalnızca taşınır zenginliklerini aldıklarını, arazilerine dokunmadıklarını ileri sürüyor.

[45] *Theophanes*, s. 501, 10, de Boor.

bir savaş sloganı atarak iktidarı ele geçirmeye kalkıştı. Tarihçi Theophanes Kontiniatos şöyle yazıyor: "Thomas devletin vergilerini kendine alıp cömert armağanlar dağıtarak halkı kazandı ve böylelikle, aşağı bir konumdan yükseklere erişti. Servet edinme ve devrim çıkarma tutkusu olanlara, sözler vererek ve nezaketle davranarak, kuşkuluları ise kandırarak ve zorlayarak kendisinden yana çekti. Böylece bir iç savaş çıktı... Serfler efendilerine, erler subaylarına, askerî birlikler komutanlarına karşı ayaklandılar. Bütün Asya ağır bir yoksulluğun yükü altında inliyordu. Her yerdeki Asya şehirleri korkudan Thomas'a teslim oldu; imparatora sadık kalmak isteyen ve biraz daha uzun süre direnen şehirler, teslim olunca, direnişlerini halklarından bir çoğunun ölümü ve mallarının-mülklerinin geniş ölçüde kaybı ile ödediler. Bu yolla, Asya'nın tümü ondan yana çıktı."[46]

Thomas, böylelikle, toplumsal bir devrimin önderi oldu, Makedonya ve Trakya köylüleri onun bayrağı altında toplandılar, donanma ondan yana geçti, Yunan şehirlerinin deme'leri ve köleler de onu tuttular. Bizans doğrudan doğruya büyük toprak sahiplerinin feodal isteklerine karşı yönelen bir devrim dönemi yaşadı. İki yıl sonra, 823'te âsiler yenildiler; haklarını savunmak için silâha sarılanların hepsi kanlı bir boğuşma sonucunda yok edilmişlerdi. Theophnaes şöyle diyor: "Bazı yurttaşlar imparatorla anlaştılar, ondan kendilerinin bağışlanacaklarına dair söz alınca, Thomas'ı tutup bağladılar ve imparatora getirdiler. İmparator, hükümdarların eski bir geleneği uyarınca, Thomas'ı ayağının altına aldı, boynuna bastı, kollarının ve bacaklarının kesilmesini, sonra da vücudunun bir eşeğe yüklenerek, herkesin görmesi için şehirde dolaştırılmasını emretti... Bu suretle, Ekim ayında, gâsıp, avlanmış bir hayvan gibi, yavaş yavaş işkenceler altında can verdi..."[47]

[46] *Theophanes Continuatus* II, 11(s. 53 Bonn).

[47] *Ibid.* II, 19 (s. 69 Bonn).

O zamanki olaydizimciler (vak'anüvisler), topraklı aristokrasinin devrimcilerin kanıyla yeri suladıklarını yazarlar. Thomas'ın devrimi, Bulgar hükümdarı Omortag'ın işe karışmasıyla bastırılmıştı. Ama Bulgar köylü kitleleri Bizans'taki köylü devrimini onayladıkları ve destekledikleri için, Omortag'ın kendisi de bir ayaklanma tehdidiyle karşılaştı.

10. yüzyılın ilk yarısında, vergilerin ve serflik görevlerinin yükü altında ezilen, toprakları keyfî olarak ellerinden alınan köylüler tekrar feodal beylere karşı ayaklandılar. Devrimci kargaşalıkların doğrudan nedeni, 928 yılındaki kötü hasattan sonra Bizans'ın üstüne bir felâket gibi çöken açlıktı. Bundan sonra, bazı aralarla altı yıl boyunca, imparatorluğu, korkusuz Bakırelli Basileios'un önderlik ettiği bir köylü devrimi sarstı durdu. Söylentiye göre, ülkenin ileri gelenlerine karşı ilk ayaklandığı zaman Basileios'un elini kesmişler, o da düşmanlarından kaçıp kurtulunca, ucuna kılıç takılı bir bakır el kullanmıştı. Şiddetli çarpışmalardan sonra, devrim bastırıldı. Bu ayaklanmanın sonucu, 934'te çıkarılan bir yasayla köylülerin isteklerinin bir ölçüde karşılanması oldu. Yasa feodal beylerin, elkoydukları bütün toprakları asıl sahiplere geri vermelerini öngörüyordu.[48] 1182'de, baştaki Komnenos hanedanının bir üyesi olan 67 yaşındaki Andronikos tarafından yönetilen bir başka ayaklanma patlak verdi. Yeni devrim esas itibarıyla yabancılara, özellikle de yavaş yavaş Bizans ticaretini ele geçirmiş olan Venediklilerle Cenevizlere yönelmişti. Andronikos üç yıllık hükümdarlığı sırasında, önceleri Bizans'taki yabancı etkilerinin kalkmasını isteyen aristokrasiden destek gördü. Yeni hükümdar aristokrasinin ve bürokrasinin gücünü sınırlayan bazı ciddi reformlara girişti

[48] 928–934'teki köylü ayaklanması şu yazıda tartışılmaktadır: A.P. Kajdan, "Velikoye Vosstanye" Vasiliya Mednoy ruki, *Vizantiyskiy Vremennik*, IV, 1951, s. 73–83. Yazar, bu ayaklanma hakkındaki çok kıt kaynaklara dikkati çekiyor.

ve Thessalonikeli Eustathios'a göre, onu Tanrı'yı sevdiklerinden daha çok seven halk yığınlarının ekonomik ve siyasal durumlarını düzeltmeye çalıştı. Fakat aristokrasi hemen yabancılarla birleşerek Bizans'taki bu son reform girişimini sona erdirdi.[49]

Gerek 1258'deki Nikaia ayaklanması, gerekse 1262'de çıkan köylü ayaklanması, Anadolu'da aristokrasiye tam bir zafer sağlayarak yenilgiyle sonuçlandı. Yüz yıl sonra Doğu İmparatorluğu yeniden kanlı toplumsal çatışmaların savaş alanı oldu.

14. yüzyılın ortalarında, birçok şehirlerde ve belediye bölgelerinde (kızgın bağnazlar diye çevirebileceğimiz) Zelotes'lerin yaygın hareketi başgösterdi; bu harekette köylüler ve şehir halkı da vardı, ama asıl denizciler egemendi. Ayaklanıcılar aristokrasiye başkaldırdılar ve özel topraklarla Kilise mülklerinin dağıtılmasını istediler. Devrim, 1342–49 yılları arasında Thessalonike'de en güçlü durumdaydı. Yedi yıl süreyle *pleb*'ler bu şehri yönettiler, Kilisenin ve *patrici*'lerin mülklerine el koydular, soyluların ayrıcalıklarını kaldırdılar ve uzun zamandır yerleşmiş gelenekleri yıktılar — bütün bunlar malsız-mülksüz sınıfların yararınaydı.

Zelotes'lerin öğretilerini, yalnızca onlarla hiç de duygudaş olmayan tarihçilerin öykülerinden ve devrim bastırılırken savcının yaptığı konuşmadan (bu söylev, Paris'teki Bibliothèque Nationale'de 1213 numaralı yazmada saklanmıştır) biliyoruz.[50]

---

[49] *Eustathii metropolitae Thessalonicensis opuscula*. Der. L.F. Tafel. Frankfurt a/M 1832, s. 273.

[50] Zelotes'ler hareketi, (Zelotes'lere karşı yukarıda anılan savcılık konuşmasının metnini de aktaran) O. Tafrali, Thessalonique au quatorzième siècle, Paris 1912, s. 256 vd. ile C. Diehl, "Journées révolutionnaires byzantines", *La Revue de Paris*, 35, 1928, No. 21, s. 151–72'de tartışılmaktadır. Zelotes'ler hareketi, başlangıçta iki sırk hizbine kadar geri giden bir pleb akımının devamı gibi görünüyor. Devrimci geleneğin sürekliliğine "Internal strife in Byzantium during the 14th cent." *Byzantion*, cilt XV, 1940–41, s. 208–30'da, P. Charanis de işaret etmektedir.

Zelotes'lerin baş ilkesi, genel yarar idi. Bu ilkenin demokratik Zelotes'ler topluluğu hesabına geniş mülklere el koymalarını haklı kıldığı görüşündeydiler. Âsiler diyorlardı ki, "Yöneticiler zenginleri mülklerinden yoksun bırakabilir, bunları toplumsal amaçlarla kullanabilir, hatta ortak yarar adına şiddete başvurabilirler."[51] Göreneklerin olsun, yazılı yasaların olsun kutsallığını tanımayı reddediyorlardı. Aşağı sınıfların vergilerini azaltan ve borçlarını kaldıran yeni devrimci buyrultular çıkardılar. Büyük mülklere getirdikleri sınırlamaları Kiliseye de uyguladılar, özellikle manastırları servetlerinden yoksun ederek, onlara ancak kıt kanaat geçinmelerine yetecek kadar mal mülk bıraktılar. Kiliselerin vergiden bağışıklıklarına son verdiler, kiliselere ya da manastırlara miras bırakılmasına izin veren yasaları kaldırdılar, Kilisenin büyük görevlilerini atama hakkını kendilerine ayırdılar. Kilisedeki yolsuzluklarla savaşırken, çoğu kez, simge olarak haç işaretini kullanmışlardı. Tarihçi İoannes Kantakuzenos, "Haçı sunaktan alarak kendilerine simge ettiler ve bu işaret altında düşmanlarıyla savaşacaklarını söylediler" diyor.[52] Siyasal programları aşırı bir demokrasiyi temsil ediyordu; kitle gösterileri düzenlediler, kamu görevlerine seçimle adaylar getirdiler, herkese eşit hak tanıdılar.

Zelotes'lerin öğretisi devrimci savaşımlar içinde ve yerleşmiş ayrıcalıklar geleneğini ortadan kaldıracak yönde oluşmuştur. Davalarının haklılığına inanarak şöyle diyorlardı: "Kilisenin toprağını alıp birçok yoksulu doyurmuş olmamızda garipsenecek ne var?... Bu hareketimiz manastırlara bir zarar getirmeyecektir, çünkü onların gereksinmelerine yetecek kadarını bıraktık; vaktiyle bunları bağışlayanların isteklerine de aykırı olmayacaktır — onların

[51] O. Tafrali, *op. cit.*, s. 265, 266.

[52] *Ioannes Kantakucenos* III, 38 (II, s. 234 Bonn).

istediği, Tanrı'yı hoşnut etmek ve yoksullara yardımcı olmak değil miydi?... Yoksulların damlarını aktarır ve kırık dökük evlerini onarırsak, özgürlük için döğüşenlerin tarlalarına ve otlaklarına bakarsak, nasıl yasayı çiğnemiş oluruz ki?... Kendi zenginliğimizi çoğaltmıyoruz, evlerimizi süslemiyoruz; buyrukları verirken hep ortak yararı gözönünde tutuyoruz."[53]

Zelotes'lerin hareketlerinin ilk dürtüsü, açlık ve zenginlerin sömürüsü olmakla birlikte, siyasal programları gerçekte, anayasaları daha yüksek bir yaşam düzeyine erişilmesini öngören İtalyan şehir cumhuriyetlerinden etkilenmişti.

Zelotes'ler hareketi bütün İmparatorluğu kaplamıştı. Tarihsel kaynaklardan öğreniyoruz ki, "ayaklanma imparatorluğun her yanına korkunç ve acımasız bir hastalık gibi yayıldı, eskiden sessiz ve ılımlı olanları da sardı. Bütün imparatorluk en zâlim ve umutsuz bir savaşımın acılarıyla kıvranıyordu... Halk zenginlerden nefret ettiği için en küçük bir kışkırtmayla silâha sarılıp ayaklanıyor ve en şiddetli eylemlere girişiyordu..."[54]

Zelotes'ler ayaklanmasının yenilmesi, devletin ekonomik ve siyasal yapısını düzeltmek için hiçbir olanak bırakmadı; imparatorlukta reformu amaçlayabilecek hiçbir gerçek güç kalmamıştı.[55]

IV. Aydınlar Arasında ve Manastırlarda Kuşkuculuk

Hıristiyan dininin uyulması zorla yaptırıma bağlanmış bir resmî öğreti durumuna yükseltilmesi, yalnızca halkın

[53] C. Diehl, *op. cit.*, s. 170.

[54] *Ioannes Kantakucenos* III, 28 (II, s. 177 Bonn).

[55] A. Berger, "Demokratiçeskaya Revoluziya v Vizantiy XIV veka," *Arhiv K. Marksa i F. Engelsa*, Kniga V, 1930, s. 455 vd., Zelotes'ler hareketini anlatırken, bunları Fransız Devrimi'nin aşırı sol kanadına benzetmektedir. Bu doğru olmayan bir yorum gibi görünüyor, çünkü Zelotes'ler geniş bir toplumsal akımın bir parçası olmamışlardır, kendi içlerinde bir bütün ve kendi kendilerine yeterli bir devrimci hareket idiler.

arasındaki husumeti arttırmaya yarayan kısır dogma kavgaları, imparatorların din siyasetleri — bütün bunlara, eleştirili düşünme eğilimindeki insanlar karşı çıkmış olmalılar. Hellenism (Yunancılık) resmen koğuşturulmakla birlikte, varlıklı sınıfların ileri gelen üyeleri yüzyıllardır Hellenizm ilkelerini izliyorlardı, eğitimlerinin temeli de buydu.

6. yüzyılın ilk onyıllarında, Boethius'un (480–525) *De consolatione philosophiae* (Felsefenin verdiği avuntu) adlı yapıtı büyük ün kazandı ve yaygın olarak tanındı. Yazar Yunanlı filozofların fikirlerini almış ve Kilisenin hoşnutsuzluğuna karşın, bunların birçoğunu Latinceye aktarmıştı.

Bizans'ta sürdürülen Hellenik geleneklerde iki eğilim açıkça ayrımlanabilir: her ikisi de gizemciliğe bürünmüş olarak, Platonculuk ve Aristotelescilik. Bunların birincisi, İ.S. 529'a kadar Atina Akademia'sında üslenmiştir. Buradaki Yeni-Platonculuk, Stoacılığın, Epikourosculuğun, Kuşkuculuğun ve Platon'la Aristoteles'in öğretilerinin bir karması olarak tanımlanmıştır.[56] Yeni-Platonculuğun izleyicileri, Hellenik hareketin kıvamını belirlemişler, özel örgütler kurmuşlar, evlerde pagan kültlerinin âyinlerini yapmışlardır. Aristotelesçiliğinse merkezi Aleksandria (İskenderiye)'ydı. 6. ve 7. yüzyıllarda bu hareketin içinde bazı Hıristiyanlık düşmanları da bulunuyordu. Pozitif bilim incelemeleri, kaynak çalışmaları, matematik, mantık ve doğa bilimlerine duyulan ilgi, Yeni-Platoncu ve Hıristiyan gizemciliğin yayılmasını engellemekteydi. Hıristiyanlık açısından tehlikeli bir düşünür de, Simplikios ve daha başka beş profesörle birlikte Atina'dan ayrılmak zorunda bırakılan Atinalı filozof Damaskios'tu. Atina Akademiası varolmaktan çıktığı halde, Hellenik felsefenin iki akımı, gücü zaman içinde değişmekle birlikte, sürekli olarak Hıristiyanlığı etkilemeye devam etti.

[56] K. Marks i F. Engels, *Soç.* 1932, 122.

7. yüzyıldan itibaren, Bizans çok toprak kaybetmeye başlayıp serf-ekonomisi de yavaş yavaş çözüldükçe, egemen sınıflar gizemciliğin büyüsüne kapıldılar. Doğuda gizemciliğin yayılması, başlıca Günah-Çıkarıcı Maksimilianos'un eseri sayılmak gerekir. Yüz yıl sonra Damaskoslu (Şamlı) İoannes, bilginin kaynakları üstüne yapıtıyla ortaçağ skolastiğinin temellerini atmıştır. İoannes, Aristoteles'in felsefesine dayanarak, inanç dogmalarını kanıtlamak için pagan felsefesinden yararlanılabileceğini, böylelikle onun dinbilimin hizmetine koşulabileceğini (teolojinin hizmetçisi yapılabileceğini) ileri sürüyordu.

Platonculuk 8. yüzyıla kadar egemen olmuş, ama ondan sonra Hıristiyanlığı izleyenler resmen ve gitgide daha sık olarak Aristoteles'e başvurmuşlardır. Konstantinopolis patriği Photios (y.o. 820-y.c. 893) Stageiralıya (Aristoteles'e) öncelik tanımış, Psellos (1018–1096) ise, Ksiphilinos'la tartışmasında özellikle Platon'dan alıntılar vermiştir.

O zamanlar Bizans'ta iki felsefe ve edebiyat okulu vardı. Photios'tan gelen biri, Aristoteles'e eğilimliydi.; bunun izleyicileri eski tarihçilerin ve söylevcilerin etkisi altındaydılar, dikkatlerini destan ve mersiyeler üstünde odaklaştırmışlardı. Buna karşı olan öteki okulun başı Leon Khoirosfaktos, Platonculuğa ve Yeni-Platonculuğa yakınlık duyuyordu. Bu okulda Yunan tragedya kültü yaşatılıyor, eski müziği de canlandırma girişimleri yapılıyordu. Photios'un öğrencileri Hellenizm ve paganizmle suçlayarak bu okula şiddetle saldırmaktaydılar. Yönetilen suçlamalardan biri de, Hıristiyanlığı reddetmesi ve Platon'la Epikouros'un felsefesini benimsemesiydi. Elimizde, o zamandan kalma, çok sert bir risale var; bu yapıtı, yazarına bakılırsa, taraftarları günden güne artan Platonculuğun yayılmasını engellemek için şiddetli bir dille Arethas kaleme almıştır.[57]

[57] 9. yüzyılın sonlarında yaşamış olan Başpiskopos Arethas'ın yazması, Moskova'daki Tarih Müzesi'nde saklanmaktadır (MSS No. 315). Risalenin Rusça çevirisiyle birlikte Yunanca metni, notlanmış olarak şu çalışmada yayımlanmıştır: M.A. Şangin, "Vizantiyskiye politiçeskiye deyateli pervoi polovinıy X v." *Vizantiyskiy Sbornik*, Moskva-Leningrad 1945, s. 228-48.

Hükümdarlığının ilk günlerinden itibaren, İustinianos Hellenizme karşı savaşmıştır. Ona göre, Hıristiyanlığa aykırı her öğreti, tutulup öldürülmek gereken "inançsız Yunancıların bir deliliği" idi (*Cod. Just.* I, 11). İmparatorluk fermanları, çoğucası, en kalabalık grup olan ve dernek kurmaları, hatta özel evlerde kendi görüşlerini tartışmaları yasaklanmış olan Yeni-Platonculara yönelmiş ve "inançsız Yunancılık hastalığı bulaşmış" herkes, öğretme hakkından yoksun bırakılmıştı (*Cod. Just.* I, 11).

900 yıl süren ömründen sonra, 529'da imparatorun buyruğuyla Atina Akademiası kapatıldı ve bütün profesörleri sürüldü. Bu hocalar, Bizans'ta çok iyi tanınan Persia hükümdarı Hüsrev'in (Khosroesus) sarayında sığındılar.

Konstantinopolis, Kubat'la (Kawad) oğlu Hüsrev'in hükümdarlıkları sırasında Persia'nın yaşadığı ideolojik çatışmayı yakından izliyordu. Bizanslı aydınlara karşı özgürlükçü ve cömert davranan Hüsrev, aynı zamanda, her türlü toplumsal fikre karşı da acımasızca savaşmaktaydı. Bu fikirler Doğu İmparatorluğu'nun başkentinde tanınan Kubat'ın dostça desteğiyle bir din öğretisi biçimi altında yayılmışlardı.

Bundan biraz önce, İustinos'un hükümdarlığı (518–527) sırasında, Bizans yurttaşları, Kubat'ın Roma İmparatorundan Persia prensi Hüsrev'i evlât edinmesini istediğini hayretle işitmişlerdi. Bu öneri reddedilmişti. Persia'nın bir iç mücadeleyle bölünmüş olduğu bilinmekteydi; bu çatışma, kendisine peygamber diyen Mazdek'in (Mazdah) öğretisinde anlatım kazanmıştı. Mazdek Kubat'ın hükümdarlığı (494–531) sırasında toplumsal-dinsel öğretisini ortaya koydu. Toplumsal reformlar yapılmasını istedi; ortak mülkiyet sisteminin canlandırılması gerektiğini, bütün insanların aynı anababalardan gelmekle kardeş olduklarını, dolayısıyla eşitsizliğe neden bulunmadığını anlattı. Her türlü aile

bağına şiddetle karşı çıktı. Bir kelimeyle, her türlü kötülüğün kaynağı ve nedeni olarak mülkiyet kurumuyla aileyi görüyor ve bunlar kaldırılmadıkça, mutluluğa erişilemeyeceğini vurguluyordu. Kubat Mazdek'in öğretisini benimsemiş ve Persia aristokrasisine karşı halkı yanına çekmişti. Ama, bu köktenci öğretiye ve Mazdek'e düşman olan aristokratik çevreler Veliaht Hüsrev'i kazandılar. Prens Hüsrev, daha babası Kubat'ın sağlığında, bu öğretinin yayılmasına karşı koyuyordu; tahta geçince de, bütün toplumsal reform taraftarlarını, Mazdek'in bütün izleyicilerini ve Manikeenlerin sessiz muhalefetini temizledi. Egemen sınıflar ona Görkemli Hüsrev [aslında, Nuşirevan-ı Âdil] dediler — tehlikeye giren kendi konumlarının savunucusunu onda bulmuşlardı.

Hüsrev, Persia'daki her türlü toplumsal düzeltimcilik eğilimini ortadan kaldırmıştı, ama aynı zamanda, imparatorun Hıristiyan bağnazlığından ötürü Bizans'tan kendi ülkesine sığınanlara hoşgörüyle ve dostlukla davranıyordu.[58] 532 yılında Hüsrev İustinianos'la bir anlaşma yaptı; buna göre, sürgündeki bütün profesörler Atina'ya dönebilecekler ve kendilerine, düşündüklerini söyleme özgürlükleri tanınmış olacaktı.

İustinianos, imparatorların dinsel politikalarına kuvvetle karşı çıkan Aleksandria'daki (İskenderiye) hukuk okulunun kapatılması gereğine özel bir önem veriyordu. Matematik ve doğa bilimlerinin bu geleneksel merkezi, kolay kolay gizemci felsefeye boyun eğmemişti. Simplikios'un Aristoteles üstüne açımlamaları, Aleksandria'daki dinsel gizemcilik anlayışına karşı çekingenlik gösteren aklı başında

[58] Mazdek'in (Ahura Mazdah) öğretisinin incelendiği iki kaynak şunlardır: *İz istorii sozialno-politiçeskih idei* adlı ortak yapıtta (Moskva 1955, s. 97–101) N.V. Pigoulevskaya, "İdeya ravenstva v uçenii mazdakitov;" ve A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, 3. bas. Copenhague 1944, s. s. 345 vd.

çevrelerce pek beğenilmekteydi. Doğa bilimlerindeki önderliğiyle Aleksandria, imparatorların eleştiriciliğin ve kuşkuculuğun serpildiği Hellenizm merkezlerine karşı izledikleri saldırgan politikaya karşın oldukça geniş bir düşünce bağımsızlığını korumuştu.

İmparatorların zorla kabul ettirdikleri dinsel öğreti, aydın çevrelerinde birçok karşıtlıklar doğuruyordu. Efsanelere, boşinançlara ve mucize öykülerine duygusal bir yatkınlık gösteren yığınlar, bağnazca savaşımlara kolaylıkla çekilebilmekteydi. Bu hoşgörüsüzlük ortamında, eğitim görmüş birçok kişi görünüşte Hıristiyan olmuş gibi yapıyordu. Bunlardan bazıları önemli yerlerdeydi; İustinianos'un en yakın maiyet erkânının içinde bile dinsel öğretiye coşkunca bir bağlanış olmadığı pek iyi bilinmektedir. *Codex*'in yazarı olan Tribonianos, (Prokopios'a göre, "öylesine bilgiliydi ki, çağdaşları arasında onu aşacak, hatta ona eşit olacak hiç kimse yoktu" –*Bell. Pers.*, I, 24), Hıristiyanlığa kuşkucu gözlerle bakar ve Yunan felsefesine duyduğu sevgiyi saklamazdı. Hellenizmle duygudaşlık suçlaması, çok iyi bir eğitim görmüş olan Kappadokialı İoannes'e de yöneltilmişti; oysa, bu zat uzun yıllar *praefectus praetorio per orientem* olarak imparatordan sonra ikinci adam durumunda bulunmuştu. Tam karamsarlığa yaklaşan bir kuşkuculuk, İustinianos çağının tarihçisi Prokopios'un etkenliklerinde ve yazdıklarında, belki en iyi görülebilir.

Anastasios'un hükümdarlığı sırasında, Prokopios yerlisi olduğu (Filistin'deki) Kayseriye'den Konstantinopolis'e rhetorika sanatını öğrenmek için gelmişti. Prokopios basit bir yazman olarak Belisarios'un yanına girdi, fakat yetenekleri sayesinde çok geçmeden başkomutanın danışmanı oldu. Persia ile savaşta Bizans ordularına eşlik etti, Vandallarla, daha sonra Gothlarla yapılan savaşlara katıldı. 545–50 yıllarında başkentte iken İustinianos'un sa-

vaşlarının bir tarihini yazdı, aynı zamanda imparatorun imarcılık programını hayranlıkla anlatıyordu. Saray onu ayrıcalıklara boğmuştu; Bizans'ın siyasal yaşamında çok etkin bir rol oynadı, senatör oldu, hatta imparator tarafından Konstantinopolis'in *praefectus urbi*'liğine atandı.

Böylesi bir ikbale erişmesine karşın, Prokopios çağdaşlarının bilmedikleri bir başka gerçek tarih yazmıştır; bunda, sarayı ve Justinianos'un politikasını ağır bir dille suçlar.* Justinianos'un, Anastasios'un torunu Zenon'un ölümünden sonra büyük bir servet ele geçirdiğini ve aristokrasinin bütün mallarına mülklerine konmayı amaçladığını ileri sürmektedir. Sonra da, şunları söyler: "Justinianos, ortada herhangi bir suç kanıtı olmaksızın, bazılarını çok-tanrıcılığa inandıkları, bazılarını din sapkını oldukları ve Hıristiyan inancını gereği gibi uygulamadıkları, bazılarını eşcinsellik (homoseksüellik) ettikleri veya rahibelerle sevişikleri ya da yasaya aykırı başka ilişkiler kurdukları bahanesiyle yargılatmıştır. Bazılarını da canına kıymaya kalktıkları ya da yasak söz ve işaretler kullandıkları gerekçesiyle suçlamış ve kendisini ölülerin ve dirilerin kalıtçısı ilân etmiştir..." (*Historia Arcana*, XIX, 11).

Zulüm, yasaya aykırı zorlama, hiç yoktan suçlama, nefret, korkaklık, yalancılık Prokopios'un gizli tarihindeki *personae dramatis*'in olağan özellikleridir. Rejime karşı duyduğu güvensizlik, Prokopios'u kuşkucu yapmıştır; Prokopios, imparatorun gündelik davranışlarının sözde benimsediği öğretiyle, uygulamanın devletin resmî kavramlarıyla nasıl çeliştiğini görmüştür. "Ne yasaların ne fermanların istikrarı ve gücü var", demektedir, "heryerde yasasızlık ve şiddet hüküm sürüyor. Devletin yapısı bir zorbalığa

* Prokopios'un *Gizli Tarih*'i (Yunancası *Anektoda*, Latincesi *Historia Arcana*), Orhan Duru tarafından Türkçeye çevrilerek bir Sunuş yazısıyla birlikte Milliyet Yayınları arasında basılmıştır (İstanbul, 1973), 246 s. -Çev.

(tyrannosluğa) benziyor, ama tutarlı ve sağlamca yerleşmiş bir zorbalık gibi bile değil — herşeyin hergün değiştiği ve herşeyin her zaman en başından alındığı bir zorbalık yönetimi gibi" (*Hist. Arcana*, VII, 31).

Prokopios –parlak kariyeri için zorunlu bir koşul olarak– şeklen Kiliseye mensuptu, fakat gerçekte çağdaş olayları ve kişileri son derece kuşkucu gözlerle yargılamıştı, insanın kör talihin elinde çaresiz olduğu inancındaydı. Bu okumuş kuşkucu, dinsel çatışmalarda bir anlam göremiyor ve İsa'nın doğal yapısı hakkındaki kavgaları ortaklaşa bir çılgınlık sayıyordu. "Tanrı'nın doğal yapısı konusundaki bütün anlaşmazlıklar bana anlamsız bir delilik gibi geliyor; insan kendi doğal yapısını bile bilemez, onun için, Tanrı'nın doğal yapısı üstüne her türlü ölçünmeyi (düşünüp taşınmayı) bir yana bırakmalı" (*Bell. Got.* I, 3). Kuşkucu tarihçi, savaşlardan fena halde etkilenerek, dilenciliğin ve enflasyonun yayıldığı, yollarla su kanallarının yıkıma uğradığı ülkesine baktıkça, büsbütün karamsarlığa kapılmaktadır. Zamanı karşısında, çaresizlikle şöyle der: "Evrensel bir keder çökmüş üstümüze, hiç kimse daha iyi şeyler umamıyor, hiç kimse yaşamı güzel bulamıyor" (*Hist. Arcana*, XXVI, 10).

6. yüzyılın egemen sınıfları arasındaki kuşkuculuğun daha iyi bir örneği de, İustinianos dönemi üstüne Prokopios'un yapıtını devam ettiren tarihçi, ayrıca söylevci ve hukukçu Agathias'tı (536–582). Agathias, Kilisenin ilân ettiği dogmalara tam bir inançsızlıkla bakıyordu. Hellenik düşünce geleneği içinde yetiştirilmiş ve Atina Akademia'sının (İustinianos tarafından sürgüne gönderilen) son filozoflarını, Bizans'ın en ileri gelen düşünürleri diye görmüştü. Hıristiyanlığa karşı çıkan filozofların, en çok, kafaca bağımsızlık ve cesaretlerine hayrandı. Kendisi bütün mutlak gerçeklik fikirlerinden kuşkuluydu, zorla kabul

ettirilen her türlü görüşe düşmandı ve Kilisenin sapkınlara karşı yürüttüğü savaşımı mahkûm ediyordu. Tarihinde şunları okuyoruz: "Bir kimsenin şeylerin özünü anlayabileceğini sanması ve buna inanması, boş gururdur ve bilisizlikten iki kat daha budalalıktır" (III, 16). "Gerçeğe erişmemiş olanlara hakaret değil, yardım etmek gerekir; çünkü onlar kötü niyetle değil, iyi olanı ararken dolaşıp tökezliyorlardır" (I, 8).

Siyasal öğretisinde bu aristokratik kuşkucu, tarihî Roma'nın pagan görkemini canlandırmak isteyenlerin eğilimlerini dile getirmiştir. Halktan hoşlanmamakta, hatta halka karşı düşmanlık duymakta ve devletin büyüklüğünü, Platon'un öğretisi uyarınca, yetkin yöneticilerin egemenliğine dayatmayı düşünmektedir. Geçmiş görkemi diriltmenin baş koşullarını, onların kafalarında ve kişiliklerinde görmektedir. Agathias İustinianos'un eylemlerini saygı ve hayranlıkla anlatır, ama halkın yaptıklarına kuşkuyla bakar. "Halk sorunları ve şeyleri doğru dürüst değerlendiremez. çünkü kolaylıkla sıkıntılara ve coşkulara kapılır, yararlarına ve isteklerine göre yargılar."[59]

Hellenik felsefe ruhuyla yetiştirilmiş çevrelerin aydın kuşkuculuğu halka çekici gelmiyordu; Hıristiyan gizemciliği ya da karamsarlık fikirlerinden daha çok etkilenmekteydiler.

Halkın geniş bir kesiminde karamsarlığın bir belirtisi, şeref ve serveti küçümsemeyle birlikte, inziva yaşamına, etkin yaşamdan el-etek çekmeye duyulan eğilimdi. Doğulu edilginlik ve karamsarlık kavramları ve inziva yaşamı,

[59] *Agathias* II, 11 (*Historici Graeci minores*, der. L. Dindorf, II, Leipzig 1871, s. 198. Toplumsal ve siyasal görüşleri şu kaynakta tartışılmaktadır: M.V. Levçenko, "Vizantiyskiy İstorik Agafiy Mirineyskiy i ego Mirovozzrenie," *Vizantiyskiy Vremennik*, 1950, III, s. 62–84. M.V. Levçenko 1953'te de Agathias'in tarihinin bir Rusça çevirisini yayımlamıştır: Agafiy, *O Tsarstvovanii İustiniana*, Moskva-Leningrad 1953.

kyniklerin uylaşımları bırakıp doğaya dönmeyi öngören öğretileri, Hıristiyanlıkla birleşince, örgütlü manastır yaşamının dirilmesine yol açmıştır. İnsanların bir inzivagâhta keşiş yaşamını benimsemeleri, Tanrı sevgisinin etkisinden çok, çaresiz kalmış bireyi ezen gerçekliğe karşı bir tür protesto olmaktaydı. Ailelerinden ve toplumsal yükümlülüklerinden kurtulmak isteyen şehirliler, haksız yere mahkûm olmuş asker kaçakları, tembeller, yaşamaktan usanmış insanlar geliyorlardı. Manastırlara akın akın insanlar başvuruyor ve aralarında bir ayrım gözetilmeden hepsi kabul ediliyorlardı. Ephesoslu İoannes demektedir ki, "Her kim, kölelikten ya da borcundan ötürü bir suç işlemesi yahut karısıyla kavga etmesi veya hırsızlık yapması yüzünden mahkemeye verilmemek için manastıra gelse, güçlük çıkartılmadan alınır. Bu gibi insanların yüreklerinde dizgin tutmaz isteklerin ve pek dünyevî alışkanlıkların yuvalandığını orada hiç düşünmezler."[60]

Savaşlar, yoksulluk, vergi sömürüsü, yasa çiğnemeleri, hükûmetin yolsuzlukları — bütün bunlar, Buddhist örneklerinin ve Mısırlı münzevî keşişlerin etkisiyle, İmparatorluğun Doğu kesimlerinde özellikle yaygın olan manastır ülkülerinin çok tutulmasının nedenleridir. Daha 3. yüzyılda Doğu'da (özellikle de, Pakhomias tarafından örgütlendikleri Mısır'da) birçok manastırlar vardı. 6. yüzyılda en çok Mısır'da keşiş bulunuyor, onu Suriye ile Filistin izliyordu. Başlangıçta keşişler insanların yerleşme merkezlerinden uzaklarda yaşarlardı, ama zamanla Aleksandria ve Antiokhos gibi şehirlerde de manastırlar kuruldu. 6. yüzyılda Konstantinopolis'te de 76 tane bu tür dergâh vardı. Ke-

[60] *Anectoda Syriaca*. Der. J.P.N. Land; II, Leiden 1868, 154. Ephesoslu İoannes, İustinianos zamanında yaşamış bir misyoner ve Kilise tarihçisiydi. Yapıtı, şu kitapta tartışılmaktadır: A. Diakonov, *İoann Efesskiy i ego zerkovno-istoriçeskiye trudıy*, Petersburg 1908, s. 3. Ephesoslu İoannes'in manastırlara ilişkin sözlerine s. 16 ve 394'te değiniliyor.

şişlerin yaşamı, ya toplu halde bulundukları bir *koinovion*'da ya da inzivaya çekildikleri bir *monasterion*'da örgütleniyordu. Dilenci olarak yaşam süren keşişlerin sayısının durmadan artması, devletin örgütlenişini ciddi olarak etkilemiştir. Hiç üretime dönük olmayan düşünceye dalma ya da münzevîce uygulamalarda kendisini ortaya koyan edilgenlik ideolojisinin yıkılması, münzevîliğin yasaklanması ve manastırların üretici yaşamla bütünlenmeleri gerekti; herşeyden önce de, hem halkın hem hükûmetin başına belâ olan gezgin rahiplerin denetim altına alınması zorunluydu. Kilise, dergâhları ele aldı ve keşişleri bağnaz bir ordu halinde örgütledi; manastır yaşamının edilginlik ve karamsarlığı, Kilise hiyerarşisinde yararlı bir silâh olmaya dönüştürüldü.[61] Bundan sonra, Doğulu örneklerin aktarıldığı Batıda da bu çeşit dinsel yaşayış gelişebilecekti; Pakhomios'un kuralları Latinceye çevrildi ve manastırların örgütlenme tasarıları hazırlandı.

Monte Cassino'daki manastırın kurucusu, Nursialı Benedictus, kurallarını 6. yüzyılın ilk yarısında yazmıştır.

[61] 563 yılında, yalnızca tek bir kilisede, Konstantinopolis'teki Agia Sophia'da, 60 rahip, 100 erkek - 40 kadın diyakon, 90 diyakon yardımcısı, 40 vâiz ve 25 ilâhici - toplam 425 dinadamı vardı. Bunlara 100 de kilise hademesini eklemek gerekir. Herakleios'un hükümdarlığı zamanında, 612 yılında Aya Sofya'daki görevlilerin sayısı artmıştı: 80 rahip, 150 erkek ve 40 kadın diyakon, 70 diyakon yardımcısı, 160 vâiz, 25 ilâhici ... Edessa (Urfa) gibi ikincil taşra şehirlerindeki papazlar da daha az kalabalık değildi; burada 200, hatta daha çok sayıda dinamı görevliydi - Khalkedon Konsilinde Edessa piskoposu bile, kendi şehrindeki papazların tam sayısını bilememişti... Doğu İmparatorluğunda çok sayıda manastır bulunmaktaydı... Konstantinopolis'te, 518'de 56, 536'daysa 76 manastır vardı. Bir olaydizimciye göre, Oxyrhynkhos'ta rahip sayısı, dinadamı olmayanlara denkti. İustinianos zamanında Ephesoslu İoannes'in misyonerlik çalışmaları sonucu, Anadolu'da 70.000 pagan zorla vaftiz edilmişti. Bunlar için 542-71 yılları arasında 12 manastırla 99 kilise kurulmuştur... M.V. Levçenko, "Tserkovniye imişçestva V-VII vv. v Vostoçno-Rimskoy İmperii," *Vizantiyskiy Vremennik*, II, 1949, s. 19 vd.

Benedictus, keşişleri şu kategorilere ayırıyordu: 1) Tenin ve ruhun günahlarıyla tek başlarına savaşan *anachorites*, 2) Herhangi bir disipline bağlı olmaksızın küçük gruplar halinde dolaşan *sarabaitai*, 3) Ülkede tıpkı bir önceki grup gibi başıboş dolaşan ve onlar kadar belâ olan dilenci-rahipler, *girovites*, ve 4) Bir topluluk halinde ve üstlerinin yönetimi altında, örgütlenmiş bir Tanrı ordusu olarak yaşayanlar (*militans sub regula vel abbate*).

Bunlardan yalnız dördüncü kategoriyi alan Benedictus, manastırlardaki toplu yaşamın, genç kardeşlerin yaşlılara boyun eğmesi, yemek-içmek, çalışmak vb. gibi konularla ilgili ilkelerini saptamıştı. Keşişlere konulan kurallar şunları kapsıyordu: *oboedientia* (söz dinlemek), *taciturnitas* (sessiz durmak), *humilitas* (alçakgönüllülük) ve "*otiositas inimica est animae*" (tembellik ruhun düşmanıdır) ilkesinde anlatımını bulan çalışma ödevi. Manastırları düzenleme yolundaki bu girişim başarılı oldu ve edilginlikle karamsarlığı yıktı. Manastırlar artık Kilisenin bir silâhı haline gelmişlerdi.

Bizans'ta hükûmet, onların gelişmesini hem Tanrı'yı hoşnut edici hem de siyasal bakımdan doğru ve iyi bir şey sayarak, manastırların kurulmasını uzun bir süre destekledi. "Eğer bu temiz eller ve kutsal ruhlar İmparatorluğa dua ederlerse, böyle bir Tanrı sevgisiyle ordu güçlenir, devletin zenginliği artar, tarım ve ticaret daha da serpilir". (*Nov.* 138, 5)

Bizans'ta manastırların an büyük gelişme gösterdikleri dönem, 5.–7. yüzyıllar arasıdır. Daha sonraları devlet zorluklarla karşılaşınca, imparatorlar Kiliseyle manastırların fazla mal-mülk sahibi olmalarının devlet için bir tehlike meydana getirdiğini anladılar. Kilisenin vergi bağışıklıkları ve insanların manastırlara hiç durmadan akması ciddi güçlükler doğuruyordu. İustinianos'un keşişlerin dualarıyla

imparatorluğun eski görkem ve gücüne erişeceği yolundaki umutları boşa çıkmıştı. 593 yılında Kaesar Mauritios tarikatlara girme özgürlüğünü sınırladı ve bütün devlet görevlilerine Kilisede makam sahibi olmayı yasakladı. En başta, bir kimsenin askerlik hizmetini yapmadan manastıra girmesi önlendi; çünkü bu, bir sürü insanın devlete karşı ödevlerinden kurtulmalarının olağan bir yolu olmuştu. İmparatorların buyrukları, Kilisenin örgütlü bir tepkisine yol açtı. Papa I. Gregorius Bizans hükümdarına özel bir mektup yazarak durumu protesto etmişti: "Çıkarılan yasa Tanrı'nın kendisine karşı olduğu, banaysa Göğün kayrarasıyla, iyiliğe erişmek isteyenlere yardım etme, insanları daha kolay bir yoldan Cennete hazırlama ve dünya imparatorluğunu tanrısal egemenliğe bağlama yetkisi verilmiş bulunduğu için, sessiz kalamam. Sense, tam tersine, orduya girenlerin ancak sürelerini dolduktan ya da sağlık nedeniyle daha erken bir tarihte terhis olduktan sonra İsa'ya hizmet edebileceklerini açıkça söylüyorsun. Fakat İsa yalın bir dille diyor ki, ben seni yazmanken bekçibaşı yaptım, bekçibaşıyken devletbaşı, devletbaşıyken de imparator kıldım, hatta bir imparatorun babası olmanı sağladım. Rahiplerimi buyruğuna verdim, oysa sen şimdi askerlerini benim hizmetimden çekiyorsun."[62] Kilise mülklerinin ve manastırların gücünün sürekli olarak büyümesi, ikona-kırıcılık hareketini doğurmuştur. Tasvirler kültüne karşı savaş giysisi altında, ordunun ve aristokrasiyle piskoposların bir bölümünün desteklediği imparatorluk erki, Kilise ve manastır servetlerini kendi eline geçirmeyi başardı. V. Konstantinos (741–775) manastır topraklarını toptan istimlâk ederek kendi adamlarına dağıtı, keşişleri de devletin içinde olağan bir yaşayışa zorladı. 765 yılında Bizans sâkinleri olağanüstü

[62] *Greg. Epist.* III, 61. Der. P. Ewald ve L. Hartmann M.G.H.L., Berlin 1891.

bir seyire tanık oldular: V. Konstantinos keşişlerin evlenmelerini emretmişti; bunun üzerine, hippodromda, manastırların kapatılmasından aşırı bir sevinçe kapılan heyecanlı bir halk kitlesinin çığlıkları arasında dizi dizi rahiplerle rahibelerin evlenme törenleri yapıldı.

Kitlelerin, özellikle Paulikian'ların devrimci gösterileri ve Slav Thomas'ın ayaklanması, egemen sınıfların birliğinin sağlanması için ikona-kırıcılık hareketinin yandaş ve düşmanları arasında bir uzlaşma yaratmıştır. Manastırların elkonulan toprakları askerî aristokrasinin elinde kaldı. Manastır toprakları alındıktan sonra, imparatorlar ikona-kırıcılık savaşımıyla artık pek ilgilenmez oldular. 843'te İmparatoriçe Theodora ikona-kırıcıların ikonalara tapanlara ödünler verdikleri uzlaşmacı bir barış düzenledi.

843 yılına ait dinsel bir tarihte şunları okuyoruz: "İmparatoriçe Theodora, hiçbir şeyin kilise savaşım ve çatışmalarını sona erdirmek kadar devletin güvenliği için yararlı olamayacağını anlayınca, yüksek kamu görevlilerine danıştıktan sonra, bütün nüfuzlu keşişleri huzuruna çağırdı ve onlardan tasvirler kültü sorununu çözmelerini istedi... Keşişlere kutsal kitaplardan tasvirlere tapınmanın gerekli olduğunu kanıtlayan sözler bulmalarını söyledi... bir konsil toplanmasını önerdi ve ulusa bir bildiri yayımladı... tasvirler kültüne karşı çıkanlar [bunun üzerine] görüşlerini değiştirdiler ve kutsal resimlerin düşmanlarını lânetlediler."[63]

Manastırlarla savaşımın kesilmesi, manastırların servetinde yeni bir artışa yol açtı. Bununla birlikte, yüz yıldan biraz uzun bir süre sonra, II. Nikephoros Phokas'ın hükümdarlığı (963–969) sırasında, dogma çatışmalarına girişilmeksizin mülkiyete bir takım sınırlamalar konuldu. Bu imparator novella'sında manastır mülklerini yoksul-

[63] *Acta Sanctorum* VII, *Martii*. II, Paris-Roma 1865, s. 314 vd.

laştırma kararını haklı göstermeye çalışır. "Novella"sının sonunda şu sözleri okuyoruz: "Şeylerin dış görünüşlerinin gerisini görme yetisi olan ve köklere erişebilen herkes, çıkardığımız fermanın bütün Hıristiyanlara ve nüfusun tümüne yararlı olacağını anlayacaktır."[64] Phokas yeni manastırların kurulmasını yasakladı, papazların taşınmaz mülkiyet sahibi olabilmelerine izin vermedi, aynı zamanda topraklı aristokratlara da eskiden işgal etmiş oldukları mülkleri boşaltmalarını emretti. Ne var ki, bu politika hiçbir destek görmedi, üstelik aristokratlarla rahiplerde güçlü bir tepki de yarattı. Nikephoros'un buyrultu ve yasaları, II. Basileios (976–1025) tarafından kaldırıldı; o bunları "... devlette büyük bir kargaşa çıkmasının ve acılar çekilmesinin sürekli nedeni ve kaynağı" sayıyordu, "Yalnızca Kiliselere ve Tanrı'nın evlerine saygısızlık etmekle kalmadık, Tanrı'nın kendisine karşı da günaha girdik."[65] Phokas'ın toplumsal amaçlı yasaları, Makedonya hanedanından gelen hükümdarların gerici politikalarının bir istisnasıydı.

XI. yüzyılda Bizans'ın egemen çevrelerinde ahlâkçı nihilizme yaklaşan tipik bir siyasal fırsatçılık tutumu görüyoruz. Saraylıların ideolojisi, Mikhael Psellos'un (1018–1097) siyasal etkenliklerine yansımıştır. İmparatoriçe Anna Komnene onun hakkında şunları yazar: "Psellos doğuştan yetenekleri ve kavrayış hızı sayesinde ya da belki tanrısal yardımla... bilgeliğin zirvelerine erişmiş, Yunanî ve Keldanî bilgiler edinmiş ve o zamanların en ünlü bir aydını olmuştur."[66] Psellos'un hükümdarların zayıf noktalarını yakalamak ve bunlardan yararlanmak konusunda eşine az rastlanır

[64] *Nikephoros Phokas* coll. III nov. 19. (*Jus Graeco-Romanum*, der. J. ve P. Zepos, I, Atina 1931, s. 252).

[65] Coll. III nov. 26.

[66] *Annae Comnenae*, "*Alexiade*". Der. Reifferacheid, Leipzig 1884. I, 179.

bir yeteneği vardı; bu yetenek 'onun tam on imparatora danışmanlık etmek gibi yüksek bir görevi sürdürmesini sağladı. Hükümdarlara karşı görünüşteki kölece bağlılığında Psellos ılımlılık sınırlarını aşmış ve imparatorların dünyanın kaderini, insanların mutluluğunu ve ölüm-kalımını ellerinde tutan ölümsüz tanrılar olduklarını söylemiştir. Bununla birlikte, imparatorlara kölece aşırı bağlılığı ve alçak gönüllülükle boyun eğişi, Psellos'un bir bilgin olarak önemini perdeleyemez. Bilgisinin ünü imparatorluğun sınırlarının ötesine erişmişti; hem Doğu hem Batı bilgeliğini tanıyordu. Papazlar, onu eski Yunan düşünürlerini -özellikle de, sistemini "bütün felsefenin felsefesi" saydığı Platon'u - yüceltmekle suçladıkları zaman. Psellos şöyle karşılık vermişti: "Ben eğer Hıristiyan Kilisesine mensupsam, bu, en bilgece başarıların bilgisine yüzçevirmek zorunda olmam demek değildir, çünkü varolan şeyleri anlama isteğimden caymaya niyetim yok... Dua ederken Tanrı'ya yaklaşıyorum; ama yeryüzünde yürürken [felsefî] incelemeyle uğraşıyorum."[67] Yapıtlarını açıkça Platon'un ve Yeni-Platoncuların sistemine dayandırmakla birlikte, Psellos'un kendi bilgi kuramı vardı. Tam anlamıyla sezgisel bilgiyi dinbilimsel düşünceye yakıştırıyor, bunuysa mantıklı kesinlikle bilimsel düşüncenin karşıtı diye görüyordu. Bu ikinci alanda, matematiğe öncelik tanıyarak, onun kurallarını bütün bilgi dallarına örnek tutuyordu. Platon'un etkisiyle filozofların egemenliğini savunmaktaydı; Psellos'a göre, onların kararları, yasanın kendisinden bile daha üstündü. "Savunma"sında üzüntüsünü anlatır: "Eski zamanlarda felsefenin ne yüksek bir sayınması varmış; şimdilerde herkes onu aşağılıyor, hukuku daha yararlı ve önemli sayıyor". Hükümdarların ne denli yetersiz ve zayıf olduğunu gören Psellos, bu nedenle filozofların etkin siyasal

[67] *Michael Psellos.* epist. 175, *Bibliotheca greaca medii aevii.* Der. Sathas, V, Venedik-Paris 1876, s. 450.

yaşayışa katılmalarını istiyordu. Kendisi hakkında da şunları söyler: "İlk gençliğimden beri iki şey yaptım: biri felsefeyle uğraşmak, öteki devlet işleriyle. Kendimi bir odaya kapatıp yalnız bilgelikle ilgilenmedim. Elimde bilgelik kitapları olduğu halde, devlet işleriyle de uğraştım."[68]

Psellos en yüksek erkin dünyevî yöneticinin ellerinde olması, Kilise adamlarınaysa yalnızca inanç sorunlarının bırakılması gerektiği görüşündeydi. Patrik Cellularios'a bir mektubunda şöyle der: "Bir hükümdar, bir imparator olmalı... birine yönetme, ötekine (patriğe) Kilise işlerini yapma görevi verilmiştir. Ellerini göğe aç ve insanlar için barış dile, ama bırak devlet işleri ait olduğu ellerde kalsın. Sen buyurma, yönetme; çünkü çoğunluk bunu istemez."[69]

Bu çok akıllı adamda insana çarpıcı gelen bir yan, yasaların çiğnenmesini anlaşılmaz bir hoşgörüyle karşılamasıdır. Psellos'un adalet yalnızca ermişlere özgüdür diyerek, yöneticilere yasalara aldırış etmemelerini salık verişi, Platoncu fikirlerinden ötürü olamaz. Görevlilere, tam fırsatçı bir biçimde, "eğer yasaya aykırı davranmış olmakla suçlanmak istemezsen..." demektedir, "bak, görme; işit, dinleme."[70]

Psellos'un kişiliği, etkenliği ve görüşleri, büyük bir yeteneğin kuşkuculuk, fırsatçılık, hatta –Bizans İmparatorluğunun yüksek saraylılarında öylesine karakteristik olan– ahlâk nihilizmiyle bir bileşimini sergilemektedir.[71]

---

[68] *Michael Psellos, apol.* Ed. cit. s. 175 vd.

[69] *Michael Psellos, epist.* 207, Ed. cit., s. 512.

[70] *Michael Psellos, epist.* 252, Migne, *PG.* 136, 1329–1330.

[71] Psellos'un yazıları üstüne hazırlanmış bir monografi vardır: P.V. Bezobrazov, *Vizantiyskiy Pisadel i Gosudarstvennıy deyatel Mihail Psell*, 1899. Bu büyük yapıtın yazarı, Psellos'un sisteminin eski felsefenin bir derlemesinden ibaret olduğu yolunda, şimdilerde pek benimsenmeyen bir sav ileri sürmektedir (s. 192–94). Psellos şu kaynaklarda da tartışılmaktadır: Ch. Zervos, *Un philosophe néo-platonicien du* XIe *siécle, Michel Psellos, sa vie, son oeuvre, ses lettres philosophiques, son influence*, Paris 1920 ve V. Valdenberg, "Filosofskiye uzglâdıy Mihaila Psella", *Vizantiyskiy Sbornik*, Moskva-Leningrad 1945, s. 250 vd.

Psellos'un yapıtları, *Bibliotheca greeca medii aevi*'nin IV. (Atina-Paris 1874) ve V. (Venedik-Paris 1876) ciltlerinde yayımlanmıştır.

12. yüzyılın sonunda İmparatorluk çökerken, resmî tarihçi Niketas Khoniates (y.o. 1155–1213) tam bir karamsarlık ve devlete güvensizlik gösteren fikirlerini dile getiriyordu. Onun tarihi, Bizans'ın yavaş yavaş çürüyüşünün bir betimlenmesidir. Niketas, devletin acıklı kaderinden Komnenos hanedanını, erkin örgütlenişini ve rahipleri sorumlu tutar. Bunların hep ikiyüzlülük, kölece yaltaklanış, tembellik miskinlik, bencillik ve sefihlik içinde olduklarını söyler. Çağdaşlarından da, kınayıcı bir dille, "askerlik alanında cesaretlerini yitirmişler, âdillikleri, yurtseverlikleri, eliaçıklıkları kalmamış, (Romalı /Rum) adlarından başka barbarlardan ayırt edilecek yanları yok" diye söz eder.[72]

Devrimci akımlara düşman, egemen sınıfa karşı da kuşkucu olan Niketas, yenik düşen Bizans'a bütün inancını yitirmişti. Onun tek avuntusu, tarihinde olanca parlaklığıyla canlandırdığı, Roma'nın geçmiş görkeminin anılarıydı.

Georgios Gemistous (Plethon), Bizans siyasal düşünce tarihini sona erdirir. Onun yüz yıla yaklaşan uzun yaşamı, Doğu İmparatorluğunun son yüzyılını kapsamaktadır. Ömrü boyunca kazandığı ün, yönetici olmasından ya da siyasal nüfuzundan ileri gelmemiştir; herhangi bir resmî görevde bulunmadığı anlaşılıyor. Yalnızca Platoncu felsefeye duyduğu alev alev yanan bir hayranlık, Plethon'un ünlü ve çok tanınmış bir öğretmen olmasına yol açmıştır. Gemistous, yaşamının çoğunu başkentten uzakta, Peloponnesos'ta Mystra denilen bir yerde geçirdi; burası, o zamanlar canlı aydınlık [fikir] merkezlerinden biriydi. Burada, öğrencilerinin zihinlerinde Platon felsefesine bir sevgi uyandırdı.

Gemistous, Bizans'ın geleceğine kuşkuyla bakmış, varoluşu Hıristiyan dinine ve Kilise örgütüne yakından bağ-

[72] S.F. Uspenskiy, *Vizantiyskiy Pisatel Nikita Akominat iz Hon*, Petersburg 1874, s. 47.

lı bir devletin yaşamaya devam edebileceğine inanmamıştır. İmparatorluğun akibetine ilkece ilgisiz kalarak, devlet üstüne düşüncelerini Peloponnesos'ta eski Hellas'ı yeniden yaratma hayaliyle geliştirmiştir. Yer yer düzeltilmiş bir Platoncu Utopyanın Yunan'ın büyüklüğünü geri getirebileceği kanısındaydı. Gemistous'un siyasal öğretisini, geniş ölçüde, Bizans İmparatoru II. Manouel ile oğluna verdiği Peloponnesos'ta devletin düzeltimine ilişkin andaçlar-(*memoranda*)dan biliyoruz. Ömrünün sonlarında yazdığı başyapıtı *Nomoi* (Yasalar) ise, bize ancak kırıntılar halinde kalmıştır. Gemistous'un ölümünden sonra, Yasalar'ın tek elyazması Patrik Gennadios tarafından dince sapkın bir yapıt diye yaktırılmıştır.[73]

Gemistous, aynı zamanda siyasal fikirlerini de yansıtan dinî ve felsefî bir sistem kurmuştu. Bu, Pythagoras ve Platon'un düşünceleriyle Zerdüştçülüğün bir bileşimiydi. Gemistous'un başlıca fikri, tüm evrenin döngüsel ve düzenli değişikliklere uyruk olduğudur. Evrende geçerli zorunluluk ve düzenlilik yasaları, herşeyi kapsayan bir tanrısal varlığın belirtileridir. Gemistrous, tanrısal düzenin toplumdaki karşılığını, devlette halkın üç gruba bölünmesinde görür. Birinci grup, ortaklaşa toprağı kullanan köylülerden ve çobanlardan oluşmaktadır. Bunlar, gelirlerinin bir bölümüyle ordunun ve devlet yönetiminin giderlerini karşılamak için vergi ödeyeceklerdir. İkinci grup, ilk gruba hizmet eden tüccarlardan ve zenaatçılardan meydana gelmektedir. Üçüncü grup ise, tümüyle devlet işlerine kendilerini vermiş olan devlet yöneticileri takımıdır, hükümdarın danışmanlarıdır. Gemistous ideal devletinde papazlara ve keşişlere herhangi

[73] Gemistous'un siyasal görüşleri şu kaynakta bulunmaktadır: *Palaiologeia kai Peloponnesiaka*, der. Lampros, cilt III, Atina 1928, s. 246–65 ve cilt IV, Atina 1930, s. 113–35.

Nomoi'nin kırıntıları, C. Alexandre tarafından *Pléthon, Traité des lois* adlı bir kitapta yayımlanmıştır (Paris 1858), çev. A. Pellisier.

bir yer ayırmamıştır; bu üç grubun dışında, yalnızca bütün devletin bekçisi olan orduyu ayrımlamaktadır. Bu hayalî toplumun Platoncu ve Stoacı ahlâk kurallarına göre yaşaması ve kendi kendine yeterli bir ekonomisi olması isteğindedir.

Doğu ve Batı Kiliselerinin izledikleri siyaset karşısında çaresiz kalınca, bunu yeni bir güç kaynağı diye görerek Platoncu Utopyayı canlandırmaya kalkışmış ve herşeyin üstünde, Peloponnesos'un yeniden kurulmasını sağlamaya çalışmıştır. Gemistous, Batı ve Doğu Kiliselerinin Türklere karşı birleşik bir eylem yapabilmeleri olanağını kuşkuyla karşılamakla birlikte, onu 1438 ve 1439'da Kiliselerin yeniden birleşmesi için başarısızca çabalayan Bizans delegeleri arasında Ferrara ve Floransa'da görüyoruz. Ama, İtalyan olaydizimcilerine göre, Gemistous burada görüşmelere pek ilgi göstermemiş ve bütün zamanını Platoncu felsefeyi yaymaya vermiştir.[74] O sıralar, İtalyada Gemistous'un etkisiyle Floransa'da bir Platoncu Akademia yaratma fikri doğmuştur — nitekim, çok geçmeden Cosimo de' Medici bu Akademiayı kuracaktır.

Gemistous, Platoncu felsefe için bir coşku uyandırmak, dolayısıyla da resmen tanınmış ve Kilisenin gereklerine göre uyarlanmış olan Aristoteles'in öğretisine karşı çıkmakla, Batı Avrupa'ya bir başkaldırı ruhu sokmuştur. Avrupa, öğretmenini unutmamıştır. 1475'te, ölümünden 25 yıl sonra, filozofun kemikleri Peloponnesos'tan İtalya'ya taşınmış ve Rimini'deki bir kilise mezarlığına gömülmüştür. Kabrinin üstündeki yazıt şöyledir: *Gemistus Bizantinus philosophus suo tempore princeps.*

[73] C. Oudinus, Gemistous'tan ve onun Floransa'da felsefe kavramlarını yayışından şu yapıtında söz eder: *Commentarius de scriptoribus ecclesiae antiquis*, Ayrım III Lipsiae 1722, 2358; ayrıca bak. J. Corsius, "Vita Marsilii Ficini," *Philippi Villani Liber de Civitatis Florentiae famosis civibus*, Floransa 1847, s. 187 vd.

V. Manesci Karamsarlık

Manescilik taraftarları Bizans'taki rejim için ciddi bir tehdit oluşturuyorlardı. Bunlar, yaşamın evrensel bir olumsuzlanmasından yana çıkıyor, yaşamın çoğaltımına yarayan herşeyden yüz çeviriyor, yasal ya da siyasal olsun bütün toplumsal kurumları ezelî kötülüğün birer anlatımı diye görerek lânetliyorlardı. Hıristiyanların kendi Tanrılarını bütün iyi şeylerin efendisi ve yaratıcısı diye görmelerine, kutülüğüyse üstün olan iyiliğin düpedüz olumsuzlanması saymalarına karşılık, Manesciler ezelî kötülük ilkesini ezelî iyilik ilkesiyle savaşan, mutlak, olumlu, yaratıcı bir öğre diye görmüşlerdir. Onların anlayışınca, madde dünyası kötülüğü kişileştiriyor ve gerçeklikle her türlü ilişki, aile yaşayışına ya da toplumsal ve ekonomik yaşama katılma, kötülüğün günahkârca pekiştirilmesi demek oluyordu.

Manesciler insanın ezelî ve yıkılmaz kötülükten, ancak yeryüzüne ilişkin şeyleri tam bir olumsuzlama (yadsıma) ile uzak durabileceğini karamsarca söylemişlerdir.[75] Bu öğreti, özellikle Hıristiyanlık egemen sınıfların malı olduktan sonra, en yoksul halk arasında yayılmıştır; o zaman, kötülüşün yıkılamazlığı ve dünyevî şeylerin mutlak bir biçimde olumsuzlanması gerektiği inancı yoksul sınıfların dini olmuştur. Yoksullar, artık resmî Hıristiyanlıkta umut ya da destek bulamayınca, Manescilik öğretisini benimsemişlerdir.

Varolan gerçekliğe karşı bu edilgin protestodan ötürü, gerek imparatorlar gerekse Kilise Manescilerle savaşmaya koyuldu. Iustinianos kendi devlet anlayışına öylesine karşıt olan bu fikri söküp atmak için en ağır yasal önlemleri aldı. İustinianos'un Kodeks'inde şu sözleri okuyoruz: "Manesciler aman vermeksizin aralıksız koğuşturulmaktadırlar,

[75] Manescilerin yazılarında ortaya çıkan ideolojinin tartışmasını şu kaynakta buluyoruz: P. Alfaric, *Les Écritures Manichéennes*, Paris 1918, 32-53.

çünkü hem yazılı hukukun hem de görenek hukukunun dışında olmakla insan toplumundan çıkmışlardır..." (*Cod. Just.* I, 5, 4). "... Eğer bir kimse Manescilerin tanrısız boşinancından doğru ve gerçek inanca geçerse... ve sonra, ileride Manesci sapıklığa döndüğü anlaşılır ya da o yolun üyeleriyle ilişki kurduğu halde, onları yetkililere bildirmediği ortaya çıkarsa... ölüm cezasına çarptırılır... Manesci yazılara sahip olan ve bunları yakılmaları yahut yok edilmeleri için teslim etmeyenlere yahut başka herhangi bir nedenle bu gibi yazıları ellerinde bulunduranlara da ölüm cezası verilmesini buyuruyoruz" (*Cod. Just.* I, 5, 16).

Manescilik bin yıl kadar süren bir din sistemiydi; ama 4. ve 8. yüzyıllar arasında, özellikle Bizans'ın egemenlik alanına giren yerlerde yaygınlığı iyice azalmıştı.

Manesci öğreti, 3. yüzyılda İran'da oluşmuştur ve iki dünyanın karşılıklı etkileşiminin bir ürünüdür; o zamanlar, Doğu Yunan-Roma çevresiyle temasa gelmiş ve bu dünyalar birbirlerini etkilemişlerdi. Böylelikle, Manesci öğreti, Suriye-Kalde efsaneleri, köylülerin doğayla ilgili inançları, Zerdüştçülüğün iyi ile kötünün savaşımı yolundaki düşünceleri, Buddhizmin dinî yaşamın olumsuzlanması görüşü, Yahudiliğin peygamberlik kavramı ve ilk Hıristiyanlığın toplumsal fikirleri gibi çeşitli öğelerden meydana gelmiştir.

Siyasal erk ve Kilise güçleri, Manesciliği büyük bir tutkuyla koğuşturmuşlar, bu dine inananlar ölüme mahkûm edilmiş, yazıları da yakılmıştır. Manesci öğretiyi, bugün ancak, Maneşçiliğe şiddetle karşı çıkan Hıristiyan dinbilimcilerinin polemik yapıtlarından çıkartabiliyoruz. Bu öğreti hakkındaki en eski belgelerden biri, *Acta Disputationis Archelai Cascharorum in Mesopotamia episcopi cum Manete haeresiarcha*'dır. 4. yüzyıldan kalan bu belgede, Hegemonius, anlaşılan, Manes'in öğrencisi Turbo ile bir-

likte Piskopos Archelaus'a karşı yürüttüğü bir tartışmayı aktarır. Kendisi de bir süre Manesci olan Ermiş Augustinus, sonradan ona bir yeni-dönemin bağnazlığıyla saldıran birçok yazılar kaleme almıştır. Özellikle Doğuda, Hıristiyan dinbilimcilerinin Manesciliğe karşı etkinlikleri pek canlıydı. 4. yüzyılda Kaisarealı Eusebios şunları yazıyordu: "O zamanlar, kendi şeytanî sapkınlığına adını veren Deli Manes, insan aklını ikiyüzlülüğe sürüklemeyi amaçlamaktaydı. Tanrıyla savaşan Şeytan, birçok insanları yoldan çıkarmak için bu adamı öne sürmüştü. Yaşayışında, konuşması ve davranışları bakımından tam bir barbardı; kafası sahiden Şeytanın etkisindeydi; niyetleri de bunlardı. İsa Mesih'in canlı bir imgesi olmak istiyordu. Gurur ve çılgınlığının itişiyle, bir keresinde kendisinin tek bir kişilik içinde hem Parakletos* hem Kutsal Ruh olduğunu söylemiş, bir başka kere de, kendisi sanki Mesih imişcesine yeni öğretisini paylaşacak oniki havari seçmişti. Sahte ve tanrısız ilkelerini, yine kendisininki gibi tanrısız ve çoktan unutulmuş sayısız sapkınlıklardan toplamış ve bunları Persia'dan bizim ülkelerimizin üstüne öldürücü bir zehir gibi boşaltmıştır. O zamandan günümüze değin, Manesciliğin tanrısız adı halk arasında yayılır olmuştur" (*Historia ecclesiastica* VII, 31).

Doğuda Kaisarealı Basileios, Nyssalı Georgios ve Tarsuslu Diodoros da, Manescilere karşı konuşmalar yapmış ve yazılar yazmışlardır. İmparator I. Anastasios'un hükümranlığı sırasında Khalkedonlu Heraklianos Manescilere karşı 20 cilt polemik kaleme almıştır; İustinianos zamanında da piskopos Zakharias Retor onlarla savaşmıştır. 867 ve 871 yılları arasında, kimliği bilinmeyen bir ozan, tumturaklı bir şiirinde Manescilerin yanlışlarını sıra-

* *Parakletos* (anlamı, Savunucu, Avundurucu, Yardımcı), Kutsal Ruh'un adlarından biri; ama yukarıdaki söze bakılırsa, tamamıyla kendisi değil! – Çev.

lar. Ama o tarihlere gelindiğinde, Manescilerin fikirlerini Paulikianlar devralmışlardı; bunlar da, daha sonra, aynı düşünceleri, yine Kilisenin öğretisine karşı çıkan Bogomillerle Kathari'ye aktaracaklardı.

Yunan-Roma kaynaklarından başka, 10. yüzyılda yaşamış ve Arapça yazan iki İslâm düşünüründe, an-Nadim ile al-Berunî'de de Manesci öğreti hakkında bilgiler buluyoruz; bu yazarlar Manes'in özgün yazılarını okumuşlardır ve sık sık Manesciliğin kurucusunun sözlerine değinmektedirler.

Manes'in yaşamı ve yaptıkları efsanelere bürünmüştür. Arap kaynaklarından öğrendiğimize göre, Manes İ.S. 215–216 yıllarında Babilonia'da Mârdinû diye bir yerde doğmuştur.[76] Babası Fâtak, herhalde Hemedan adlı Persia kentinden gelmiştir. Bir süre Babilonia'da gezdikten sonra Mârdinû'ya yerleşmiş, Manes de burada doğmuştur. Fâtak, daha oğlu doğmadan önce, *muğtazile* ("gasl"-den; sözcük anlamıyla, temizlenmek, arınmak) tarikatına katılmıştı; kendisinin bu tarikatta önemli bir rahiplik görevi olduğu ileri sürülmektedir. Bu tarikatın üyeleri, evreni yöneten En Yüce Kişi'nin Mesih'i ve Şeytan'ı yarattığı, dolayısıyla iki öğe, iyiyle kötü, güzelle çirkin, ateşle su arasında sürekli bir savaşıma neden olduğu inancındaydılar. Tarikatın üyeleri, suyu kötü öğelerden arınmak için bir araç sayıyorlardı; bundan ötürü, kutsal bir yaşam yoluna girmek amacıyla vaftize başvuruyor, o andan itibaren de zâhitliğe bağlanmış oluyorlardı. Belli ki, Manes ilk gençli-

[76] Manes'in yaşamı hakkında, Hegemonios'un (Yunan-Roma kaynaklarından) aktardığı bir başka öykü de vardır. Buna göre, öğretinin asıl kurucusu 1. yüzyılda yaşayan ve Mısır'da gizli bilime agâh kılınan *Scythianus ex genere Saracenorum* (herhalde Arap soyundan İskit)'dur. Scythianus'un öğrencisi Terebinthus bu öğretiyi yazıya dökmüştür. Terebinthus'un ölümünden sonra ise, Corbius (Korbios) diye birisi onun yazılarını incelemiş ve Manes adını almıştır.

ğinden beri muğtazilller arasında yaşamıştır. An-Nadim, "12 yaşına basınca" diyor, "kendi söylediklerine göre, melek Eltaum aracılığıyla Işık Tanrısından 'Bu topluluğu terket! Sen bu tapıcılardan değilsin. Senin ödevin davranışları düzeltmek ve şehvetperestliğe son vermektir' diye bir vahiy almıştır.[77] Efsaneye göre, Manes *muğtazile* tarikatından ancak 24 yaşında ayrılmış ve Asya'da 40 yıl öğretisini yaymıştır. I. Behram'ın hükümdarlığı sırasında Persia'ya dönmüş; fakat onun hükümdar üstünde etkili olacağından korkan ve taraftarlarını yıldırmayı uman rahipler Manes'i ölüme mahkûm ettirmişlerdir. Manes'in 276 yılında bir din-şehidi olarak öldüğü anlaşılıyor. An-Nadim, "Manes, Sapor'un oğlu Behram'ın hükümdarlığı sırasında öldü" diyor, "sonra cesedi çarmıha gerildi, daha sonra vücudunu ikiye bölüp şehrin iki kapısına astılar."[78]

Manes birçok yapıtlar yazmış, ama geriye ancak bunların anılmaları kalmıştır; yapıtların günümüze kadar gelememelerinin nedeni, Manesci metinlere sahip olmanın ölümle cezalandırılmasıdır. An-Nadim'e göre, Manes biri Farsça, öteki altısı Süryanice olmak üzere yedi kitap yazmış, bunlardan başka toplam sayıları 76'ya varan birçok kısa incelemeler de kaleme almıştır.[79] Yazılarını güzel resimlerle de bezemiştir. Söylendiğine göre, eliyle, bir pergelden çıkmış kadar düzgün çemberler çizermiş. Arap rivayetlerine bakılırsa, öğretisini açıklayan bütün bir simgesel

[77] *Ibn Abi Ja'kub an-Nadim*, Almancaya çev. G. Flügel, *Mani, seine Lehre und seine Schriften*. Leipzig 1862, s. 84.

[78] Ibn Abi Ja'kub an-Nadim, *op. cit.*, s. 99.

[79] Manes'in kitaplarının başlıkları şunlardır: 1) Gizemler, 2) Devlerin kitabı, 3) Kurallar kitabı, 4) Hükümdar Şapur'a adanan kitap, 5) Yaşam kitabı, 6) Eylemler kitabı, 7) Özel olarak resimlendirilmiş İnciller. Manes'in sanatçılık yeteneğinden Fars tarihçisi Mirchônd söz etmektedir. Der. K. Kessler, *Mani, Forschungen über die manichäische Religion*, I, Berlin 1889, s. 380.

resimler dizisi yapmıştır. Manes kendisini Zerdüşt (Zarathustra ya da Zoroaster), Buddha ya da İsa Mesih'e eşit bir peygamber saymış, dört ilkeyi –yani, Tanrı'ya ve Tanrı'nın ışığına, gücüne, bilgeliğine inancı– içeren bir vahiy olduğunu ileri sürmüştür. Tanrısal varlık, ışık krallığını, yeryüzünün öğelerini ve Manesci din örgütünün bilgeliğini simgeleyen bu niteliklerden oluşmaktaydı.

Manescilerin temel inancı, birbirleriyle savaşan iyi ve kötü iki gücün eşit ve ezelî varlığıydı.[80] Ermiş Augustinus'un tartıştığı Manesci Faustus şöyle demektedir: "*Duo principia doceo deum et hylem — vim omnem maleficam hyle adsignamus, et beneficam deo ut congruit*" (*Augustinus contra Faustum* XXI, 1). Bu sanatçı-peygamber, öğrencilerine çoğu kez simgelerle ve imge diliyle (mesellerle) seslenmiştir; o yüzden, burada içeriği biçimden ayırt etmek güçtür. İki öğenin savaşımı öğretisi, şiirsel bir allegoriyle dile getirilmiştir.

Manesçiler için en saf ışık, iyinin dışsal anlatımıydı; Tanrı'nın özü, herhangi bir maddî sıfatı olmayan ışığın parlaklığı olarak anlaşılmaktaydı. Maddenin içine kuvvetle işlemiş olan karanlık, kötülüktü. Manescilikte kötünün öğeleri, iyinin öğeleriyle aynı özellikleri taşıyordu. İyi ile kötü tamamıyla eşit bir düzeyde bulunmakla birlikte, yalnızca iyiye "tanrı" deniyor, kötüye ise *hyle*, madde ve iblis ad-

[80] F. Ch. Baur'un *Das manichäische Religionssystem* adlı yapıtından (Tübingen 1831) beri, burjuva yazınında, Manesci ikiciliğin Zerdüşçü ikicilikten alınmış olduğu kanısı egemendir. (s.89). Baur, Manesciliğin Zerdüştçülükle büyük yakınlık gösterdiğine işaret etmekte ve Manes'in gerek ikiciliği gerekse çatışma fikrini o dinden aldığını vurgulamaktadır. A.L. Kats ise, *Manikeistvo v Rimskoy İmperii – Po Dannim* Acta Archelai, *Vestnik Drevney İstorii*, 1955, 3, s. 168 vd.'nda, burjuva yazınındaki bu görüşe karşı çıkmıştır. Onca, ikiciliğin kaynaklarını Manes'in kendi çevresindeki dünyada farkettiği nesnel çelişkilerde aramak gerekir; sonra da, evrensel bir ikicilik bulunduğu yargısına varmaktadır. Kats, söyledikleri bu varsayımı doğrular görünen Epiphanios'tan alıntılar veriyor.

ları veriliyordu. Manesçi Faustus, "Bir Tanrı mı vardır, yoksa iki mi?" sorusunu şöyle yanıtlamaktadır: "Öğretilerimizde hiçbir zaman iki tanrının adı anılmamıştır. Bizim iki ilkeye (*duo principia*) inandığımız doğrudur, ama bunların yalnız birini tanrı diye adlandırır, ötekineyse madde (*hyle*) ya da çoğucası, iblis deriz" (*Augustinus contra Faustum* XXI).

Varolan herşeyde bu iki çelişkili ve karşıt öğe bulunur. Manesciler, evrenin yaradılışının ve varoluşunun iyiyle kötünün savaşımı tarafından koşullandığına inanmışlardır. Bu öğretide insan evrenin bir parçası, aynı zamanda da onun minyatürüdür.[81] İnsan, karşıt iyi ve kötü öğelerinin en büyük gerilimleriyle yüzeye çıktıkları bir mikrokosmostur. Manesçiler insanın doğal yapısının evrendeki çatışmayı yansıttığını, çelişkilerle bölünmüş olduğunu, iyi ile kötü, sağduyu ile budalalık, aklıbaşındalık ile tutkunluk, erdem (sevap) ile günah, güzellik ile çirkinlik arasında bir savaşım yürüttüğünü ileri sürmüşlerdir. Dış kabuk olan insan bedeni, ruhun hapishanesidir; nasıl ki, maddeyle her türlü temas da, kötünün öğeleriyle bir birleşme olmaktadır.[82]

Maddenin kendi içinde kötü olduğu savı, Manesçileri özel bir günah fikrine götürmüştür; ışığın maddeyle, ruhun bedenle her türlü temasını günah saymışlardır. Böylelikle, günah etik bakımdan yanlış bir davranışın değil, fizik bir durumun sonucu olmaktadır.

---

[81] *Acta Disputationis S. Archelai*, IX, 4.

[82] A.A. Bevan (*Encyclopedia of Religion and Ethics*, VIII, Edinburgh 1915, s. 394–402), Arapça kaynaklara dayanarak, Manes'e göre, iyi ile kötü arasındaki karşıtlığın maddeyle ruh arasındaki bir karşıtlık olmadığını söylemektedir; kötülük, madde acunu gibi, ruh acununda da yayılabilir. Bevan, Manesçilikte "ruh tümüyle iyi olmadığı gibi, beden de tümüyle kötü değildir" demektedir. Yazar, Manesçilere yakıştırılan ruhun iyi, maddeninse kötü olduğu fikrinin Manesçiliği yanlış yorumlayan Ermiş Augustinus'tan geldiğini inandırıcı bir biçimde kanıtlamaya çalışıyor.

Somut gerçekliğin bu köktenci olumsuzlanması ve maddî koşulların böylece mahkûm edilmesi, Manesçilerin toplumsal öğretisini çarpıtmıştır. Evrenin amacının, ışığı maddî öğelerden arındırmak olduğunu, insanın evrenin bir minyatürü olmakla onun da aynı ideale erişmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. İnsanın ışığa yaklaşmak için, Manes'in vahyi sayesinde, maddeyi yadsıma gereğini kavramak durumunda bulunduğunu düşünmüşler ve kendi Manesçi topluluklarını maddî kötülük ve karanlık öğeleriyle çevrili olarak ışığın tek odaklaşması diye görmüşlerdir.

Yaşamın maddî yanını reddetmeleri, Manes'in izleyicilerinin mülkiyeti mutlak olarak reddetmelerine yol açmıştır; inançlılara, bu dünyanın her türlü malından uzak durmalarını söylemişlerdir. Maddî değeri olan ya da yaşamı kolaylaştıran herşey Manesçiler için önemsizdi. Evlilik andlarını ve herhangi bir kan bağını tanımıyorlardı; günahkâr etkenlikleri hoşgörerek mevcut toplumsal ve siyasal kurumlara karşı ilgisiz kalıyorlardı. İnançlılarına malsız-mülksüz, işsiz-güçsüz yaşamalarını, böylelikle maddî dünya ile temastan kaçınmalarını ve ışığa giden yolda kötülük öğeleriyle kirlenmemelerini buyurmuşlardır. Toplumsal öğretileri üç mühürle simgelenmekteydi: ağız, eller ve tohum (*signaculum oris, manuum, sinus*). Bu üç mühürün Manesçileri dış dünyaya karşı koruduğuna inanılıyordu. "*Videamus tria signacula, qua in vestris moribus magna laude ac praedicatione iactatis. Quae sunt tandem ista signacula? Oris certe et manuum et sinus. Quid est hoc? Ut ore... et manibus et sinu castus et innocens sit homo.*"[83]

Manes'in, ağzın insanın kafasında toplanan bütün duyumları, ellerin bütün etkenlikleri, tohumun da bütün duygusal tutkuları simgelediğini söylediğine inanılmaktaydı.

[83] S. Aurelius Augustinus, *De Moribus Ecclesia catholicae et de moribus Manicheorum*. 10. Migne, *P.L.* 32, 1353.

Dudakların mühürü, Manes'in izleyicilerini ağızlarını kirletecek herşeyden koruyordu; et yemeleri, yalan söylemeleri, küfretmeleri, yargıda bulunmaları, mahkûm etmeleri ve söylev vermeleri yasaktı.

Ellerin mühürünün kapsadığı yasaklar çok genişti. Bir Manesçi bir insanı yaralayamaz, öldüremez, savaşa katılamaz, silâh taşıyamaz, hayvanları öldüremez, çiçek koparamaz, hatta cansız varlıklara bile zarar veremezdi. Dolayısıyla, Manesçiler çalışamaz, herhangi bir mal üzerinde mülkiyetleri olamaz, toplumsal yaşama katılamaz, şeref payeleri taşıyamazlardı.

Nihayet, tohumun mühürü, kötülüğün yayılmasını önleyecekti — çocuk yapma ya da cinsel ilişkide bulunma yasağı bu amaca hizmet etmekteydi. Manes'e inananlar insan tutkularının girdabına bulaşmayacaklardı.

Tabiatıyla, bu yasaklar ancak küçük bir koyu-inançlılar çevresini kapsamaktaydı — bunlar seçkinler, yetkinlerdi (*eklektoi*). Geniş bir öğrenciler (*katikhoumenoi*) kitlesi, Manesçi topluluğun çoğunluğunu oluşturuyordu.

Eklektoi'un cinsel yaşamı tamamıyla yadsıma yeteneğinde olmasına karşılık, *katikhoumenoi* bu ilkelere uyamayanlardı; onlar için, yetkin Manesçiler olma niyetinde bulunmaları yeterliydi. Bunlar çalışmaları ve etkenlikleriyle, yetkin üyelerin varlığını olanaklı kılıyorlardı. *Eklektoi*'un kendilerini yeryüzü yaşamından ne denli kopardıkları, ekmek yerken söyledikleri şu duanın sözlerinden belli olmaktadır: "Ey ekmek! Buğdayını ben biçmedim, ununu ben öğütmedim, mayanı ben hazırlamadım, seni ben pişirmedim – bunları hep başkaları yapıp bana getirdiler, onun için seni hiçbir suçum olmadan yiyorum."[84]

[84] *Acta Disputationis S. Archelai*, X, 6.

Manesçiler taraftarlarını, başlıca mülkiyet sahibi olmayan sınıflardan toplamışlardır. Mithos ve kültlerine bakarak, Manes'in izleyicilerinin başlangıçta köylüler olduğu anlaşılıyor. Manes'in öğretisini aktaran öyküler hep kırsal yaşamla ilişkilidir. Örneğin insan ruhlarının aşağı bir düzeyden yukarı bir düzeye geçişi, o zamanlar tarlaları sulamakta kullanılan bir dönme-dolap mekanizması aracılığıyla olmaktadır. Ölüm, insan yaşamının başaklarını biçen bir orakçı olarak kişileştirilmiştir. Kavunların ve yağın en büyük miktarda ışığı içlerinde bulundurdukları düşünülmüştür. Şölen ve âyinleri doğa olaylarıyla ilişkilendirilmiştir; güneşin yeryüzüne göre durumuna bakarak şölenlerini veriyor ve günlük dualarını ediyorlardı.[85]

Daha 4. yüzyılın başında Manesçi öğreti şehirli yoksullar arasında adamakıllı tutunmuştu. Hıristiyanlık yoksulların ve ezilenlerin dini olmaktan çıkınca, Manesçiliğin toplumsal fikirleri, malsız-mülksüz sınıflar arasında yaygın bir öğreti oldu.[86] *Acta Disputationis Archelai*'dan zenginlerin nasıl tümüyle kötülendiklerini öğreniyoruz. "Bu dünyada her kim zenginse, zenginin bedeninden ayrıldıktan sonra, dolaşarak dilenmek ve sonsuz eziyetler çekmek üzere,

[85] A. Kats (*op. cit.*), Manesçi inançların tarımsal niteliğini vurgulamakta ve bunu, öğretinin ilk evrelerine bağlamaktadır. Kült ve dua biçimleri ve bunların Babilonia dualarıyla benzerlikleri için bak. K. Kesseler, *op. cit.*, s. 243 vd.

[86] Manesçiliğin yaygınlığının nedenleri başka başka biçimlerde yorumlanmıştır. A. Harnack (*Lehrbuch der Dogmengeschichte* II, Tübingen 1931, s. 524 vd.), Manesçiliğin mitolojik öğeleri materyalistçe bir ikicilikle birleştirmesi ve tapınmasının yalınlığı, ahlâk kurallarının da sertliğiyle taraftar topladığını düşünmektedir. F.C. Burkitt (*The Religion of the Manichees*, Cambridge 1925, s. 71), bu öğretinin çok tutulmuş olmasını kurucusunun kişiliğine ve öğretiyi saran karamsarlığa yormaktadır. H. Ch. Puech (*Le manicheisme, son fondateur, sa doctrin*, Paris 1949, s. 35) ise, kuşkucu bir biçimde, bugünkü koşullarda öğretinin yaygınlığının kaynaklarını bulmanın ve nedenlerini anlamanın olanağı bulunmadığını ileri sürmektedir.

zorunlu olarak, yoksul bir adamın bedenine girer" (X, 3). *Acta Archelai*'da belirtildiği gibi, Manes'in piskopos Archelaus'la tartışmasını dinleyen yoksulların, dul ve yetimlerin onu destekleyen tepkiler göstermeleri üzerine piskoposun çok kızmış olmasında şaşılacak bir şey yoktur. Manes'in Archelaus'la tartışmasının kırlık ortamdaki illerde geçmesine karşılık, Manesçilik hakkındaki daha ilk resmî belge, bu "yoldan saptırıcı" (müfsit) fikrin şehirliler üstündeki etkisinden söz etmektedir.

İ.S. 290 yılı dolaylarında Afrika prokonsülü, Manesçiliğin bu ülkede yayılma tehlikesi olduğunu imparatora bildirmiştir. Buna karşılık olarak, imparator 4. yüzyılın ilk yıllarında bir ferman çıkarmış ve bunun önsözünde Manesçiliğin kara bulunçlu ve düşüncesiz kişiler arasındaki etkilerinden söz etmiş, bu öğretinin barışsever ve dindar kişiler arasında huzursuzluk yaratarak şehirler için bir tehlike oluşturduğunu belirtmiştir.[87]

Toplumsal yapıyı yadsıması ve bütün yasal ve siyasal kurumları edilgin bir yolda protesto etmesi, çaresiz kalmış ve ne yapacağını şaşırmış oldukları için ancak gerçekliği karamsarca kötüleyebilen yoksul halk arasında Manesçiliği yaygın bir öğreti haline getirmiştir.

Manesçilerin tutumu, egemen grupları yakından ilgilendirmiştir; öğretinin yayılmasını önlemek ve kitlelerin bu edilgin protestosuna son vermek için her türlü aracı kullanmışlardır. Bizans imparatorları, özellikle I. Anastasios ve İustinianos Manesçiliğe kılıçla saldırmışlardır. Vandalların Kuzey Afrika'daki hükümdarlıkları sırasında, hele Genzeric ve oğlu Huneric'in zamanlarında çok sayıda Manesçi diri diri yakılmıştır. Persia (İran) hükümdarları

[87] *Mosaicarum et Romanarum legum collatio cura*, F. Blume, *Corpus Iuris Romani Anteiustiniani*, Bonn 1841, s. 375 (Tit. XV, 3, 4–7).

da Manes taraftarlarına daha az zâlimce davranmamışlardır. 6. yüzyılda Hüsrev'in saltanatında, 80.000 Manesçi ölüme mahkûm edilmiştir. Böylelikle, edilgin muhalifler kılıç ve ateşle ortadan kaldırılmışlardır. Dünyevî erkin bu davranışlarını, Hıristiyan Kilisesi de desteklemiştir. İlk Hıristiyan dinbilimcilerinin Manes öğretisiyle polemiğe girmekle yetinmelerine karşılık, 5. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kilise Manesçiliğe karşı zor kullanmaya başlamıştır. Afrikalı Manesçiler, Manesçilerin en yetkinleriydi; bunların yazıları İspanya, İtalya ve Galya'ya erişmiştir. 431'de Papa I. Leo bu iblisçe fikri söndürmek için Roma'da Manesçi yazılar için bir arama-tarama yapılmasını emretmiştir. I. Gelasius (492–496), Symmachus (498–514), Hormisdus (514–523) ve Büyük Gregorius (590–604) adlı papalar Manesçi yazının büyük ölçüde yok edilmesine çalışmışlardır. İslam da Manesçilere iyi gözle bakmıyordu. An-Nadim 10. yüzyılda İslam ülkelerinde ancak birkaç küçük Manesçi grubu olduğunu söylemektedir. Manesçilerle savaşımın son yankısı, 14. yüzyılın bitimine doğru, Çin'in Codex Ming'indeki ışığa inananları mahkûm eden maddelerdir.

Bu uzlaşmaz tam yadsıma öğretisi zorla yok edilmiş, cesaret ve eylem gücü olmayan bir fikir ortadan kalkmıştı. Ama, daha birçok yüzyıllar boyunca Manesçi düşünüşün öğeleri, Kiliseye karşı çıkan çeşitli sapma hareketlerinde yeniden yaratılacaktı.

VI. Manesçiliğin Devrimci Devamı

Patrologia Graeca'dan öğreniyoruz ki, Samosatalı (Samsatlı) Konstantinos adlı bir Ermeni "Manesçiliği diriltmek istemiş, insanların İncillerle Havari'nin (Pavlos'un) mektuplarından başka bir şey okumamalarını gerçekten iblisçe bir güçle önermiştir... Manesçi kitaplardan, ken-

disine hareket noktası olarak bütün kötü düşünceleri almış ve Şeytan'ın yardımıyla İncillerin ve Havari'nin bilgeliğini çarpıtmış ve onları bozuk bir biçimde açıklamayı becermiştir. Herhalde, Manesçi kitaplara sahip olmalarından ötürü pekçok kişinin öldürüldüğünü bildiği için, bu tür kitapları yok etmiştir."[88]

Samosatalı Konstantinos'un 27 yıl boyunca yalın yaşamanın erdemini ve ilk Hıristiyanların ilkelerine dönmenin gereğini öğretmesi, Ermenistan'da II. Konstans'ın hükümranlığı sırasında olmuştu (641–668). Çağdaşları Konstantinos'un taraftarlarına Manesçi diyorlardı; onlarsa, Romalı /Rum dedikleri resmî Kilisenin üyelerine karşı, asıl kendilerini Hıristiyan sayıyorlardı. Daha sonra, bunlara Paulikianlar denildi; çünkü İncillerden başka yalnız Havari Pavlos'un mektuplarının geçerli olduğuna inanıyorlardı. Ermiş Pavlos'a duydukları bu hayranlık, kendi topluluklarını Havari tarafından kurulan Kiliselerin adlarıyla anmalarından da delli olmaktadır.[89]

Paulikianlar hareketi zamanla güç kazandı. Zengin Kilise ileri gelenlerini eleştirmesi, dünyevî serveti yadsıması, kutsal tasvirler kültüyle savaşımı, ermişleri kabul etmemesi, bütün halkların eşit olduğu fikri, toplumsal ayrıcalıkların kaldırılmasını isteyen sloganları — bütün bunlar, köylülere ve şehirlerin pleb nüfusuna çekici geliyordu. Paulikianların güçlenmesi, imparatorluk nüfusunun Arap saldırılarından sıkıntı çektiği 7. yüzyılın ortalarında oldu. Halk sürekli savaştan bitkin düşmüştü. köle ekonomisi

[88] Petros Sikeliotes, *Historia utilis et refutatio etque eversio haereseos manichaeorum qui et Pauliciani dicuntur*. Migne, *P.G.* 104, 1377 B.

[89] F.İ. Uspenskiy, *Istoriya Vizantiiskoy İmperii*, ç. II, 1. (Leningrad 1927, s. 340 vd.) Paulikianların Kilise âyinlerine ve kutsal tasvirler kültüne karşı usçuluk adına savaştıklarını ileri sürüyor. Yazar, bu tarikatla Havari Pavlos'un öğrettikleri arasında kuvvetli bir ilişki olduğu kanısındadır.

çözülüyordu, resmî Kilise ise çaresiz kalan devlet için tek istikrar dayanağıydı.

Paulikianların dinsel öğretisi aracılığıyla, kitleler mevcut rejime karşı protestolarını dile getirdiler. Paulikianların toplumsal ve siyasal öğretisi bir anda oluşmamıştır. Bu öğretinin oluşmasını birçok öğeler etkilemiş ve sınıf karşıtlıkları arttıkça, devrimci ruhu gelişmiştir.

Paulikianlar Manesçilerden maddî dünyayı yadsıma fikirlerini, ilk Hıristiyan topluluklarından da toplumsal görüşlerini almışlardır. Nasturîler gibi Meryem Anamız'a tapınmayı reddetmişler, Müslümanlar gibi evliya kültlerine ve kutsal tasvirlere karşı çıkmışlardır. Düşmanlarına etkin bir karşıtlık gösterme tutumlarını da yine Müslümanlardan aldıkları anlaşılıyor.

Suriye hanedanından gelen hükümdarlar, Kilisenin ve dinsel tarikatların tümerkli durumuna karşı açtıkları savaşımda, Paulikianlar hareketinin desteğini aramışlardır. Daha İmparator Leon (717-741) bile, saltanatının son yıllarında bu tarikatın önderleriyle bir anlaşmaya varmıştı. Ardılı V. Konstantinos da ikona-kırıcılar cephesini güçlendirmek amacıyla, Paulikianları Konstantinopolis'e ve Thrakia'ya yerleştirmiştir.

8. yüzyılın sonunda Paulikian hareketi bütün imparatorluğu kaplamıştı. O sırada kitlelerin önderi bir zenaatçıydı: sonradan Thykhikos adını alan Sergios diye bir dokumacı. Sergios Paulikianlara 34 yıl önderlik etmiş ve onun zamanında, toplumsal sistemde değişiklikler yapılması için silâhla döğüşen geniş bir devrimci hareket meydana gelmiştir. Peter Siculus'un (Petros Sikeliotes) kilise tarihinde şunları okuyoruz: "Şeytan'ın savunucusu Sergios, bu sapkınlığı bir büyücü kadından öğrenmiş ve sonra Tykhikos adını alarak bütün şehir ve kasabalar korkusuz-

ca gezmiştir; birçoklarını evrensel inançtan çevirmiş ve Şeytana çekmiştir."[90]

Suriyeli imparatorların tasvirler kültünün taraftarlarıyla savaşımları sırasında, Paulikianlar en aşırı pleb akımını temsil ediyorlardı. Dinsel programları ikona-kırıcılarınkine uygundu. Fakat toplumsal istekleri yakın gelecekte patlak verecek olan keskin toplumsal çatışmaları haber vermekteydi. Paulikianların öğretisi, 9. yüzyılın ilk yarısında tam gelişkin halini almıştır.[91] Paulikianlar maddî dünyayı Şeytan'ın yarattığını söylüyorlar, Meyrem Anamız, ermişler, peygamberler ve melekler kültünü reddediyorlardı; dolayısıyla, bütün törenlere, perhizlere, tasvirlere ve simgelere karşıydılar, kademeli Kilise örgütünü ve evrensel ya da bölgesel konsillerin hiçbir kararını tanımıyorlardı. Sergios-Tykhikos'un (830 yılındaki) ölümünden sonra, Paulikianlar topluluklarına ortaklaşa mülkiyet ve erkek-kadın eşitliği ilkelerini getirdiler, ırksal bağlarına bakılmaksızın, yalnızca toplumsal ve dinsel fikirlerle birbirlerine bağlanan bütün inançlılar üstüne demirden bir disiplin koydular; bütün düşmanlara karşı acımasız bir savaşım sürdürülmesini istediler.

Köktenci öğretileri ve fikirlerine ödün vermez bir biçimde bağlı olmaları nedeniyle, Paulikianlar kendilerini sık sık egemen sınıflarla çatışma halinde bulmuşlardır. 9. yüzyılın ortasında, ikona-kırıcılar Kiliseyle uzlaştılar. Böylece, egemen sınıflarla, etkin bir biçimde Thomas'ın tarımsal devrimini destekleyen Paulikianlar arasında din yoluyla bir işbirliği yapılması olanağı ortadan kalktı. Sert bir savaş ve Paulikianları koğuşturma dönemi başladı. Theophanes Kontinouatos'a göre, "İmparatoriçe Theodora

[90] Minge, *P.G.* 104, 1288.

[91] Ye.E. Lipşits, *Pavlikianskoye Dvijeniye v Vizantiy v VIIs i pervoi polovine* IX *vv.* – *Vizantiyskiy Vremennik* V, 1952, s. 66 vd. bu öğretinin IX. yüzyılın ilk onyıllarındaki oluşma sürecini anlatıyor.

Paulikianları doğru inanca getirme ya da hiçbirini sağ bırakmadan hepsini yok etme kararını vermişti... 100.000 kadarı öldürüldü, malları-mülkleri de alınarak imparatorluk hazinesine devredildi."[92] İmparator I. Basileios (867–886) Paulikianlara karşı iki büyük sefer düzenledi, onları ateş ve kılıçla yok etti. Geriye kalanlar yıkıma uğratılan üslerini bırakıp ya Thrakia'ya ya Arabistan'a gittiler.

9. yüzyılın otuzlu yıllarında koğuşturma başlayınca Kappadokia'daki Paulikianlar üç büyük ordugâh kurdular, bunların en büyüğü Tephrika'ydı.[93] Bu ordugâhlar hayli güçlü olmalılar; çünkü komutanları Khyrosokheir I. Basileios'tan bütün Anadolu'nun kendilerine bırakılmasını istemişti.

Sapkınların atasözleşmiş dürüstlük, cesaret ve cömertliği ve korkusuz yiğitliği, İslâm halifesinin (Bizans'a) dostça yantutmazlığından yararlanarak devrimcilerin ordugâhlarını ezen Bizans kuvvetlerinin gücü karşısında tutunamadı. Ama, Paulikianların fikirleri Bizans halkı arasında uzun bir süre yaşamaya devam etti; onların ideallerini Bulgaristan'da Bogomillerin anti-feodal hareketinde yine görüyoruz. Eununla birlikte, Bogomillerin öğretisi Paulikianların ideolojisinin doğrudan bir devamı değildir; çünkü farklı zaman ve koşullarda oluşmuştur.

10. yüzyılın ortalarında Bizans'la yaptığı savaşlardan bitik düşen Bulgaria bir iç bunalım geçirmiş, askerî-aristokratik rejimin yerine, köylüler topraklarından yoksun bırakıldıkça gitgide güçlenen bir feodalizm geçmiştir.

Bogomillerin sapkınlığı, köylülerin anti-feodal protestosunu ve düşük rütbeli papazların da yukarı sınıftakilerin kibirlerine karşı çıkmasını kapsıyordu.

---

[92] *Theophanes Continuatus*, IV, 16 (Bonn, s. 165).

[93] Bu durumu, Ch. Diehl (*Cambridge Medieval History*, c. IV, "The Eastern Roman Empire," Cambridge 1923, s. 42) belirtmektedir.

Bu öğretinin Kanaşçilikle, Paulikianların ve Messalianların ideolojisiyle kuşkulanılmayacak yakınlıkları, Bulgar köylülerinin dinsel düzeltimler adına feodal sisteme karşı savaş açmasına varan bir din sapkınlığının özgüllükle Bulgar karakterini saklayamaz. Bu öğretinin izleyicileri toplumsal sisteme saldırmakla yetinmemişler, iyinin zaferine inanarak, topluluklarında gerçekleştirmek istedikleri olumlu toplumsal ideallerini de ortaya atmışlardır.

Bogomiller hakkındaki ilk bilgimiz, Kosmas'ın sapkınlara karşı yazdığı bir yapıttan geliyor.[94] Kosmas'ın kim olduğu pek bilinmemektedir. Yalnız onun bir Bulgar ve yüksek rütbeli bir rahip olduğunu ve 10. yüzyılın dönüm noktasında Bogomillere karşı bir yapıt hazırladığını biliyoruz. Bu yapıttan, Kosmas'ın din duygusundan yoksunluk, bilgisizlik, yozlaşmışlık ve yiyicilikle suçladığı resmî rahipler takımının ahlâkça bozukluğunu da öğreniyoruz. Kosmas'ın kitabı, herşeyden önce Kiliseye karşı çıkan sapkınlara yönelmiştir; ama aynı zamanda, onların toplumsal fikirlerinin içerdiği tehlikeyi de göstermektedir. Kosmas şöyle diyor: "Bogomiller kendilerine inananlardan, yetke sahiplerine boyun eğmemelerini, zenginlerden nefret etmelerini, imparatorlardan nefret etmelerini, üstleri aşağılamalarını, yöneticilere sövmelerini istemektedirler. İmparatora hizmet edenlerden Tanrı'nın hoşlanmadığına inanmakta, uşaklara da efendileri için çalışmamalarını öğütlemektedirler."[95] Bu gibi fikirler, koğuşturulanlar /ezilenler arasında sıcak bir duygu-

[94] H. Ch. Puech ve A. Vaillant, *Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le Prêtre*, Paris 1945. Bu yapıtı tartışırken yazarlar şöyle diyorlar: "Bogomillerin sapkınlığı derinliğine bir köylü karakteri taşır. Bu kopkoyu Hıristiyan öğretisini, Bulgaristan'da gizil olarak süren paganlıkla birlikte düşünmek yanlış olur; bu, yalınlaştırılmış bir Hıristiyanlıktır" (s. 32). Bu yorum bize tartışmaya açık görünüyor, çünkü Bogomillerin Kilise hiyerarşisine karşı savaşımları, Bulgar tarihçilerinin de işaret ettikleri gibi, Bulgarların pagan geleneklerinden kaynak almaktaydı.

[95] M.T. Poprujenko, "Kozma Presviter, Bolgarskiy Pisatel X Veka", *Bolgarskiye Starini*, 12, 35. Sofia 1936, s. 11-14.

daşlık, egemen sınıflarda da keskin bir tepki doğurmuş olmalı. Bogomillerin öğretisi, resmî Kilisenin hoşgördüğü servet eşitsizliklerine yığınların itirazından doğmuştur.

Tarikatın kurucusu olan Bogomil hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Kosmas, yalnızca adı "tanrısal kayraya değer" (ilâhî rahmete lâyık) anlamına gelen Bogomil'in Çar Petro (Piotr 927–969) zamanında yaşamış yoksul bir papaz olduğunu söyler. "Bogomilizm" başlangıçta, zenginlerle savaşımında sık sık yoksullardan yana çıkan aşağı düzeydeki rahiplerden de taraftar toplamış olmalıdır. Hükûmetin yolsuzluklarına karşı çıkan, İncillerin yalınlığına dönmeyi savunan, bu dünyanın zenginliklerini, özellikle de sefahat ve lüksü mahkûm eden böyle bir öğretinin, düşük rütbeli papazlara uygun geldiği anlaşılıyor. Kosmas rahipler arasında iki grup ayrımlamaktadır: biri eğitim görmüş ve bağımsız papazlar, ötekiyse zengin rahiplere hiçbir dostluk duymayan, bilisiz, yoksul taşra papazları. Kosmas, eğitimle zenginlik arasında açık bir ilişki görmektedir. "Zenginler", demektedir, "kitapları ellerinde tutar, yoksullara vermezler; böylelikle, gerçeği gizler ve eğitimi yoksulların erişemeyeceği bir ayrıcalık haline getirirler."[96]

Bogomillerin öğretisi yayıldıkça, onlara karşı yazıların sayısı da arttı. Kilise, konsillerdeki temsilcileri aracılığıyla Bogomilllere karşı savaş açtı, onları toptan afaroz etti ve yargılarını yadsıdı. Bogomillerin öğretisini Orta Çağların toplumsal sistemi için apaçık bir tehlike diye gören mal-mülk sahibi sınıflar, din sapkınlarına karşı açtığı inatçı savaşımda Çar'a yardım etmişlerdir.[97] Yunan Kilisesinin resmî hi-

[96] M.T. Poprujenko, *op. cit.*, s. 72.

[97] Bogomiller hakkıda Marxist açıdan Bulgarca yazılmış ayrıntılı bir monografi, D. Angelov'un *Bogomilstvoto v Bolgariya* adlı yapıtıdır. Bu kitap 1954'te Rusçaya çevrilmiştir. Angelov, Bogomil öğretisinin ulusal ve sapkın bir kitle hareketi olarak doğduğunu ve Orta Çağlar boyunca Bulgaristan'ın toplumsal, ekonomik ve siyasal yaşamın geçirdiği dönüşümler nedeniyle değişikliklere uğradığını belirtmektedir.

yerarşisinin, yüksek rahiplerin ayrıcalıklı konumlarının Tanrı'nın hizmetçisi olma ödevleriyle bağdaşamayacağını ısrarla söyleyen Bogomillere karşı savaşmak için pekçok nedeni vardı. Yunan Kilisesinin âyin düzeneğini kabul etmeyen Bogomiller, rahiplerin kademeli örgütlenmesini reddetmişler ve bunun, ilk Hıristiyanlık kurallarına ya da Havarilerce kurulan (Apostolik) toplulukların örneklerine uygun olmadığını ileri sürmüşlerdir. Yüksek rahiplere Bogomillerin yönelttikleri eleştiriler, kilise adamlarının yetkesine zaten istemeye istemeye boyun eğen Bulgarların çoğunluğuna haklı görünmüştür. Aynı şekilde, özel mülkiyete ve yüksek papazların kendi ellerinde özenle biriktirdikleri topraklara karşı çıkan Bogomil görüşü de halka pek çekici geliyordu. Onların ilkesi, öğrencisi olmak isteyen genç adama İsa Mesih'in söylediği şu sözlerdi: "Yetkin olmak istiyorsan, evine git ve sana ait olan herşeyi satıp yoksullara ver ki, senin hazinen göklerde olsun: sonra bana dön ve beni izle" (*Matta*'ya göre İncil, XIV, 21). Bogomiller bir kimsenin ne kadar yoksulsa erdemli olmasının o kadar kolaylaşacağına derinden inanıyorlardı. Onlara göre, servet herhangi bir ahlâk sistemiyle bağdaşamazdı; bunun için de, yoksulluğu en büyük bir nimet ve yetkinliğin vazgeçilmez bir koşulu sayıyorlardı. Manesçilerde olduğu gibi Bogomillerin öğretisi de, ancak sıradan üyelerin mülk sahibi olmasına, mülklere tasarruf etmesine izin vermekteydi; yetkin üyelerinse, mülkiyetleri altındaki herşeyi Bogomil topluluklarının malî temeli olan ortak bir fona terketmeleri gerekiyordu. Bogomil topluluğunda kadınlar erkeklerle eşitti. Çalışmak bütün üyelerin ödeviydi, hiç kimse bundan kaçınamazdı. Bogomiller, dilenmeyi ve sadaka vermeyi de, hem Tanrı'nın hem de insanların onuruna yakışmayacak bir şey sayarak reddediyorlardı.

Bogomillerin ortak yaşamı, ilk Hıristiyan topluluklarından örneklenen bir sistemle bütün malların paylaşılmasına dayanıyordu; ilk Hıristiyan toplulukları da, bunu Hıristiyan öğretisinden önce gelen ve onu etkileyen bir tarikattan, Essene'lerin yaşam yolundan örnek almışlardı. Bogomillerin komünizmi, yetkin üyelere dinlerini yayma görevini yüklüyor, aynı zamanda hiç serveti olmayan ya da hastalandıkları için çalışamayan kişilere de geçim güvencesi sağlıyordu. Böylelikle, İncilci karşılıklı yardımlaşma ilkesi Bogomil toplulukları için temel bir ahlâk ödevi olmuştu.

Bogomillerin dinsel ve toplumsal öğretisinin yüzyıllar boyunca inanılmayacak kadar tutarlı kalmasına karşılık, devlet hakkındaki düşünceleri, gelip geçen hükûmetlerle ilişkilerine göre durmadan değişmiştir. Belirli bir devlet ya da erk kuramları olmamıştır. Ahlâkça yetkinlik gereğini vurgulayan öğütlerle, karşılıklı yardımlaşma öğretisini yaymakla, dünya mallarını yadsımakla adaletsizliği kaldırmak istemişlerdir. İyi bir hükümbarın erdemleri sayesinde her türlü kötülüğe son verebileceğine inanmışlardır. Hükûmet konusundaki bu değişken tutumları, Çar Petro'yu değerlendirmelerinde kendini gösterir. Başlangıçta, vaazlarında Petro'nun hükümdarlığını ateşli bir dille kınamışlardır. Çarla işbirliği yapan da ya onun gücünü pekiştirmeye yardım eden herkesi suçlamak için hiçbir fırsatı kaçırmıyorlardı. Fakat 1014 yılında Bulgaristan bağımsızlığını yitirince, Bogomiller Bizans egemenliğine karşı ayaklanmışlar, Çar Petro hakkındaki görüşlerini de değiştirmişlerdir. Petro onlar için mutlu ve âdil bir hükümdarlığın simgesi olmuştur. Tarihlerinde şunları okuyoruz: "... (Çar Petro) Bulgaria toprağında oniki yıl günahsız olarak ve hiç evlenmeden hüküm sürmüş, egemenliği kutlu olmuştur. Kutsal Çar Petro'nun hükümranlığının yılları ve günleri boyunca, Bulgarların buğdayı, tereyağı, balı, sütü, şarabı bol olmuş,

Tanrı onlara sayısız armağanlar bağışlamıştır ve hiçbir şeyin yokluğunu çekmemişlerdir."[98]

Çar Petro eskiden lânetlenirken, şimdi Bogomillerin Bizans egemenliğiyle savaşımları sırasında bir kutsallık havasına bürünmüş ve onun saltanatı, gerçekleştirilmesi istenen bir düş olmuştur.

Bogomillerin dinsel ve toplumsal öğretisi, ezilen kitlelerin özlemlerini dile getirmiştir — bu kitleler, Orta Çağlar ortamında, feodalizmin baş destekleri olan Kiliseye ve devlete karşı ancak sapkınca fikirleri kullanabilirlerdi.

***

Burada özetlendiği biçimiyle Bizans siyasal düşüncesinin tarihi, Doğu İmparatorluğunun öğretilerinin yalnızca bölük pörçük bir resmidir. Dinsel inanç sistemleri içinde, dogmatik kavga ve sapkınlıklarda dile getirilmiş oldukları için sökülüp çözülmeleri güçtür. Bizans siyasal düşüncesinin Orta Çağ Avrupasının biçimlenmesinde hiç de etkisiz olmadığı halde, geleneksel fikir tarihinde haklı görülemeyecek bir tarzda ihmal edilişi, bu güçlükten ileri gelmektedir. Oysa, gerek Batı İmparatorluğunun evrensellik kavramı, gerek inançlarında Manesçilik ülkülerine yaklaşan sapkınların toplumsal hareketleri, Bizans siyasal düşüncesinin etkisi altında oluşmuştur.

[98] *Bolgarskiy Apokrifen Letopis*; İ. İvanov'un *Bogomilski knigi i legendi* (Sofia 1925) adlı yapıtında yayımlanmıştır. (s. 284).

Fiyatı: 50.— TL.